॥ षट्प्रश्नमंकालीयप्रारंभः ॥

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वातर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ श्रीवासुदेवमानम्यपूर्णबोधान्गुरूनपि ॥ करिष्ये प्रश्नषट्कीयभाष्यव्याख्यानपंचिकां ॥१॥ जयतीर्थश्रीमच्चरणःषट्प्रश्नभाष्यंव्याचिख्यासुः श्रीनारायणचरणनलिनपरागकर्तृक स्वावनप्रार्थनरूपं मंमलमादौनिबध्नाति ॥ पांत्विति ॥ पद्मंनाभौयस्यसपद्मनाभः । श्रीपदशब्दस्यपद्मनाभशब्दसापेक्षत्वेपि नित्यसापेक्षत्वेनरेणुशब्देनसमासोपपत्तिः । नोऽस्मान्पांतुरक्षंतु । इतरदेवतापादपांसून्विहायपद्मनाभपादपांसूनामेवप्रार्थनेको हेतुरित्यतःप्राप्ताशेषकामयापिरमयाअनुरागेणानिशंधृतत्वेनावगतामितगुणत्वादितिभावेनाह ॥ कमलेति ॥ कमलायाःकबरी लक्षणोयोभारःकेशपाशस्तस्य यत्सुरभीकरणं तस्मिन्नुद्यताउद्युक्ताइत्यर्थः । तेनभारशब्दस्यैवकेशपाशवाचित्वेनकबरीशब्दोव्य र्थइतिनाशंकनीयं । सामान्यविशेषभावेनावैयर्थ्यात् । सुरभीकरणोद्यताइत्यनेनपादपांसूनांपंकजपरागसादृश्यमुपपादितं । दृ ष्टांतादतिशयोपिदार्ष्टांतिकेऽवगम्यते । नहिनानाकुसुमपरागनिचयानांमिलितानामपिअतिसुंदरात्मकेंदिराकबरीभारसुरभीकर णोद्यमित्वंसंभवति । भगवतस्तुसद्देहःसुखगंधश्चेतिसुगंधशरीरावयवत्वात्तत्संबद्धरेणूनांतत्त्वंसंभवतीति । ननुभाष्यकारीयंन मोभगवतइत्याद्यमाद्यंपद्यंव्यर्थं । आथर्वण्याब्राह्मणोपनिषदोव्याख्यानस्यनिर्विघ्नपरिसमाप्त्याद्यर्थमंगलनिबंधनरूपंतदितिचेत् उपनिषदएवाधिकार्यादिशून्यतयाअनुपादेयत्वात् । अधिकार्यादिमत्त्वेनोपादेयत्वेप्यव्याख्येयत्वात् । गहनार्थत्वेनव्याख्येयत्वे पिवासुदेवस्यैवप्रणामेबीजाभावादित्यतआह ॥ इहेति ॥ अधिकार्यनधिकारिवर्गइत्यर्थः । खल्वितिवाक्यालंकारे । उक्तार्थस्यप्र सिद्धिद्योतनेवावर्तते । समुद्रोब्धिरकूपारःपारावारःसरित्पतिरित्यमरोक्तेःपारावारःसमुद्रः । जननीतनयमिवेत्यनेनतद्भक्तेवला

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

नुकंपावशादेवोद्दिधीर्षुः उद्धर्तुमिच्छुरित्युक्तंभवति । एतच्चाभिमानिव्यपेक्षया ॥ इतिकर्त[२।१३]व्यतामंतरेणेति ॥ साक्षादुपकार
कांगंविनेत्यर्थः ॥ न्यायगर्भं[२।१३]भाष्यंकरिष्यन्निति ॥ तत्वार्थनिश्चयेन्यायानांअंगत्वेन तत्प्रतिपादकभाष्यस्येतिकर्तव्यतात्व
मितिभावः । एतच्च यत्तच्छांतमजरमित्यादिनेत्यादौ । वक्ष्यतइत्यस्यानुवृत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ई[२।७]ष्णुच्प्रत्ययेनोक्तमिति ॥ आक्केस्त
च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वित्यधिकृत्य भुवश्चेत्यनेनसूत्रेण ताच्छील्येऽर्थेप्रोपसृष्टस्यभूधातोरिष्णुच्प्रत्ययेनिष्पन्नस्यप्रभविष्णव
इत्यस्यतत्स्वाभाव्यार्थत्वंयुक्तमित्यर्थः ॥ वर्त[२।७]मानापदेशेनेति ॥ सर्जनक्रियायाइदानींनिवृत्तत्वेपितत्स्वभावस्यानुवृत्तत्वेनव
र्तमानार्थकलट्प्रयोगइतिभावः ॥ वेधं[२।८]सइतीति ॥ वेधाविधौबुधेविष्णावितिविश्वकोशेवेधश्शब्दस्यबुधवाचकत्वोक्त्यामुख्य
त्वात्सार्वज्ञार्थत्वसिद्धिः ॥ तच्छेषं[२।९]तयेति ॥ तत्सृज्यत्वेनवासुदेवोपसर्जनत्वेनेत्यर्थः । प्रतिपाद्याइतिवचनविपरिणामेनानुवर्त
ते । तज्ज्ञानफलंचसूचितमित्यन्वयः ॥ उ[२।१०]पासतइति ॥ उपासतइत्यर्थः ॥ तदेवं[२।१]भवतीति ॥ तत्सदृशएवभवत्युपासकः ।
तदेव उपास्यगुणजातसदृशगुणजातमेवोपासकानांभवतीतिवार्थः ॥ विरजोब्र[२।१]ह्मलोकइतीति ॥ ब्रह्माणिजीवाःसर्वेपीतिजी
ववाचकोब्रह्मशब्दोभावप्रधानः । तथाचब्रह्मत्वस्यजीवत्वस्यानंदादिस्वरूपत्वस्यलोकःप्रकाशोनुभवःतेषांउपमिषदुक्तब्रह्मज्ञानि
नांभवतीत्यर्थइत्यत्राभिप्रेतं । उत्तरत्रब्रह्मलोको वैकुंठादिःप्राप्योभवतीत्यर्थांतरमुक्तमितिज्ञातव्यं ॥ अथेति ॥ आद्यपद्यनिबं
धनानंतरमित्यर्थः ॥ लां[२।११]घवेनेति ॥ व्याख्यानरूपप्रमाणविरोधेनैवापव्याख्याननिराकरणंलभ्यतइतिलाघवमित्यर्थः ॥ अ[२।१२]
त्रेति ॥ उपनिषदीत्यर्थः ॥ आ[२।१२]ख्यायिकेति ॥ उपलब्धार्थविषयककथेत्यर्थः । अतिप्रशस्ततराइयंविद्येत्यन्वयः । ननुश्रद्धा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दीनांनिष्प्रयोजनत्वेकैश्चिदनुष्ठानमात्रेणकथमनुष्ठेयत्वं । अतोनेदंतात्पर्यकथनंयुक्तमित्यतआह ॥ [२।१४] स्मर्यतेहीति ॥ सुकेशा
[२।१५] नामेतइति ॥ शोभनाःकेशायस्येतिविग्रहेसुकेशशब्दात्परस्यप्रथमैकवचनस्यसोःसुपांसुलुगित्यादिनाआकारादेशेसवर्णदीर्घेच
सुकेशेत्याकारांतंरूपंज्ञेयं ॥ [२।१६] कोसलायामिति ॥ नगर्यामितिशेषः । विदर्भेषु देशेषु । कदाचित्क्वचित्समवेताइत्यध्याहारोक्तिः
॥ [२।१९] अधिकारीति ॥ भक्तिमान्परमेविष्णौयस्त्वध्ययनवान्नरइत्याद्युक्तेरितिभावः ॥ १ ॥ यद्यपियूयंप्रागेवतपआदिसंपन्नाइत्ये
तद्भूयएवतपसेत्याद्युक्तेस्तात्पर्यवचनं । इंद्रियमात्रनिग्रहवाचिनातपःशब्देनगुह्येंद्रियनिग्रहरूपब्रह्मचर्यवाचिनोब्रह्मचर्यशब्द
स्यागतार्थत्वायविशेषतोपीत्युक्तं । उत्तरत्रपृच्छतेतिलटोविद्यमानत्वात्तदनुसारेणसंवत्स्यथेतिऌडपिलडंतत्वेनव्याख्यातः । सर्वं
हवोवक्ष्यामइत्यत्रहशब्दस्यतत्रैवसंबंधेकिलार्थत्वासंभवाद्व्यत्यस्तान्वयेचतान्हसऋषिरुवाचेत्यत्रविद्यमानेनपौनरुक्त्यमित्यतआह
॥ [३।१३] नह्येवंसतीति ॥ २ ॥ [३।१४] उपसदनमिति ॥ विनयपूर्वकंसमीपेवस्थानमित्यर्थः । ननुसुकेशाचभारद्वाजइतिप्रथमोक्तस्यऋ
षेःप्रश्नप्रतिवचनेऽनुक्त्वांतिमस्यकात्यायनस्यप्रथमतःप्रश्नप्रतिवचनकथनंकिमर्थंकृतमित्यतआह ॥ [३।१५] पाठक्रमादिति ॥ पूर्वमी
मांसायांप्रथमेध्याये अर्थाच्चेत्यधिकरणे ऽग्निहोत्रंजुहोति यवागूंपचति इत्युदाहृत्यायंन्यायउदाहृतः । तथाहि । क्रमेणवानिय
म्यैतक्रत्वेकत्वेतद्गुणत्वादित्यधिकरणेसमिधोयजतितनूनपातंयजतिइडोयजतिबर्हिर्यजतिस्वाहाकारंयजतीत्युक्तपंचप्रयाजेषुवा
क्यपाठक्रमेणैवक्रमःप्रदर्शयिष्यते । वाक्यक्रमेणैवबुद्ध्यारूढानांप्राप्तक्रमस्यत्यागेकारणाभावात् । तथाग्निहोत्रहोम यवागूपाक
योरपि वाक्यक्रमेणैवक्रमःप्राप्नोति । उक्तन्यायसाम्यादिति पूर्वपक्षंप्रापय्यार्थाच्चेतिजैमिनिनाराद्धांतितं । अर्था त्प्रयोजनवशादि

षट्प्रश्न. ॥ ३ ॥

मंकाली० प्रश्न. १ ॥ ३ ॥

त्यर्थः । अग्निहोत्रहोमस्यद्रव्यसापेक्षत्वेनयवागूपाकस्यप्रतिपत्तिसापेक्षत्वेनाग्निहोत्रहोमेद्रव्यांतरकल्पनाप्रसंगात् यवागूपाकस्या पूर्वार्थत्वकल्पनाप्रसंगाच्च वरंपूर्वंयवागूपाकःपश्चादग्निहोत्रहोमइति । एवंपंचमादिप्रश्नानांषष्ठप्रतिवचनादिसापेक्षत्वात्प्रथमतोवे दपुरुषेणषष्ठप्रश्नप्रतिवचनानुवादःकृतइतिभावः ॥ एवमन्यत्रापीति ॥ भार्गववैदर्भ्यादिप्रश्नादिष्वित्यर्थः ॥ तंचक्रममिति॥ सापेक्षत्वरूपार्थक्रमं । तत्रतत्र तत्तत्प्रश्नसंगतिकथनावसरइत्यर्थः ॥ किमितीति ॥ किंपप्रच्छेत्याकांक्षायामाहेत्यर्थः । ननुकु तोनिमित्तकारणात्प्रजाजायंतइतिनिमित्तकारणप्रश्नस्यकिंबीजं कियंतिचकारणानि कानिचतत्पक्षेबाधकानि येनकुतःकस्मात्का रणादितिप्रश्नःसंगच्छेतेत्यतस्तदेतत्सर्वंप्रदर्श्यप्रश्नार्थमाह ॥ हवाइत्युपक्रम्य सुप्रसिद्धं तांवदित्यादिना ॥ नचाचेतनैरे वकारणै रुपपन्नमित्यन्वयः । तेष्वाविश्यस्वयमेवजनयतिचेत् प्राणादीनांपराधीनमपिजगत्कर्तृत्वंनस्यात् । जीवाधिष्ठितशरी रवदित्यतः तान्निमित्तीकृत्येत्युक्तं । हेत्यस्यार्थःकिलेति किमितीति । किमुवाचेत्याकांक्षायामाहेत्यर्थः । प्रजाकामोहवैप्रजापति रितिश्रुतौ आत्मनःप्रजाःदेवादीन् यत्किंचिदर्थंकामयतइत्यर्थःप्रतीयते नचासौयुक्तः । अद्यापिदेवादीनामनुत्पन्नत्वेनयत्किं चित्प्रयोजनोद्देशेनतेषांकामनायोगादित्यतोव्याख्याति ॥ देवादिप्रजावत्त्वमात्मनइच्छन्नवर्ततेति ॥ ३ ॥ प्राणंमुख्यंचे त्येतन्मिथुनमित्यन्वयः । रयिंप्राणमितिद्वितीयाप्रथमार्थे अत इतिकरणोपपत्तिः ॥ कथंतावुदपादयदितीति ॥ इत्याकांक्षा यांतदभिप्रायमाहेत्यर्थः । रयिप्राणौममबहुविधाःप्रजाःकरिष्यतइतिमत्त्वातौसृष्ट्वास्वयंतूष्णीमासीनश्चेन्नस्वयंजगत्कारणंस्यात्प्र जापतिरित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ एतौवाविश्येति ॥ रयिप्राणयोःसूर्याचंद्रमसोःप्रवेशमात्रकथनेनभगवतस्तौनिमित्तीकृत्यस्र

ष्टृत्वंनलभ्यतइत्यसंगतिरित्यतोभाष्यानुसारेणश्रुतावध्याहरति ॥ एवंसूर्याचंद्रगताविति ॥ ४ ॥ वायुभारत्योःसृष्ट्यनंतरमे वसूर्यादौप्रवेशस्यवक्तव्यतयासूर्याचंद्रगतौतौससर्जेत्यनुपपन्नमित्यतोयोजयति ॥ सूर्येति ॥ योज्यमिति ॥ वायुंसरस्वतींच ससर्ज तदनंतरंसूर्यादिनामानौतौसूर्याचंद्रगतौससर्जचकारेतिससर्जेत्यस्यावृत्त्याभाष्यंव्याख्येयमित्यर्थः । तावाविश्येत्यादिकं भाष्यमुपनिषद्यध्याहारकथनरूपमितिज्ञेयं । सूर्याचंद्रगतौससर्जेत्यनेनप्राणरय्योःस्वतएवसूर्याचंद्रमसोःप्रवेशप्रतीतिरपोढाभव ति । रयिप्राणयोःसूर्याद्यधिष्ठानेनप्रजोत्पत्तिनिमित्तत्वस्योक्तत्वात्प्रकारांतरेणेत्युक्तं । वाइत्यस्यव्याख्यानंप्रमाणसिद्धमेतदिति । किंतत्सर्वमितिमूर्तिरेवरयिरित्यंतस्यावतारिका ॥ मूर्तंतेजोबन्नलक्षणमिति ॥ मूर्तंसदितिसंप्रोक्तममूर्तमसदुच्यतइतिश्रुतौ मूर्तामूर्तशब्दयोःसदसच्छब्दपर्यायत्वोक्त्यायदन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्चैतत्सदितिसच्छब्दस्यपंचभूतानांमध्येवाय्वंतरिक्षातिरिक्त तेजोबन्नपरत्वकथनेन मूर्तंतेजोबन्नलक्षणमितिव्याख्यातं । वाय्वंतरिक्षपरेणामूर्तशब्देनकारणप्रसंगात्तेजोबन्नव्यतिरिक्तकारण त्वावच्छिन्नकारणमात्रंविवक्षितमितिभावेनाह ॥ अमूर्तंचप्रकृत्यादिकमिति ॥ यन्मूर्तंचेतियच्छब्दस्यतस्मादित्युत्तरतच्छ ब्दान्वयंदर्शयति ॥ इतियदुपादानकारणराशिद्वयमिति ॥ तेजोबन्नलक्षणं तदतिरिक्तंप्रकृत्यादिकमितियद्राशिद्वयं त स्मादित्यर्थः ॥ प्रविभक्ता यामूर्तिरिति ॥ प्रविभक्तेतिपंचम्यर्थकथनं । पंचमीविभक्तइतिसूत्रेणजात्यादिभिर्निर्धार्यमाण स्यपृथक्करणेद्योत्येपंचमीस्यात् । यथाक्षत्रियाद्ब्राह्मणःपूज्यइत्यर्थकेनजातयाऽनयापंचम्याप्रकृतराशिद्वयमध्ये एकराशेःपृथक्कर णरूपविभागबोधनात् । ततश्चमूर्तामूर्तराशिद्वयांतर्गतामूर्तभिन्नंमूर्तंरयिरितिश्रुत्यर्थोभवति । उपक्रमानुरोधान्मूर्तिरित्यस्यमूर्त

SGDF Sri Gurgeshwari Digital Foundation

मितिव्याख्यानं । नन्वनेनसूत्रेणपंचमीनयुक्ता । निर्धार्यमाणस्यसामान्यशब्दोपात्तेनयत्रसामान्याकारेणापिअभेदोनास्ति तत्रै वानेनपंचम्याविधानात् । यथामाधुराःपाटलिपुत्रेभ्यआढ्यतराइति गवांगोषुवाबहुक्षीराकृष्णेतिवन्निर्धार्यमाणस्योपादानराशि द्वयात्सामान्याकारेणाभेदस्यैवविद्यमानत्वात् । यतश्चनिर्धारणमित्यनेनषष्ठीसप्तम्योरन्यतरस्याएवन्याय्यत्वादित्यस्वरसादाह ॥ सप्तम्यर्थेवापंचमीति ॥ तथाचतस्मान्मूर्तामूर्तरूपकारणसमुदायमध्येमूर्तिर्मूर्तं रयिः सरस्वत्यभिमन्यमानमित्यर्थउक्तोभव ति । श्रुतौन्यूनतामाशंक्याह ॥ अमूर्तंप्राणइतिशेषइति । तस्मादित्येतदत्रापिसंबध्यते । अर्थस्तुपूर्ववदेव । समुदायार्थमाह ॥ प्रकृत्यादिष्विति ॥ अमूर्तस्थःसवायुस्त्वित्यादिनाभाष्ये तस्मान्मूर्तिरेवरयिरित्यादिनाश्रुतौच रयिप्राणयोर्मूर्तादिस्थत्वकथन मात्रमसंगतं । प्रजापतेःप्रजासर्गेतयोर्निमित्तत्वाप्रतिपादनादित्यत स्तावाविश्यस्वयंविष्णुःसर्वसृष्टीःकरोत्यजइत्येत दमूर्तस्थः सवायुरित्यादावनुवृत्त्यायोज्यमित्याह ॥ तावाविश्येतिसर्वत्रसंबध्यतइति ॥ सर्वत्र अत्र संवत्सरस्थोभगवानित्यादौ । भर्तृस्थःसस्वयंवायुरेवमित्यंतेसर्वत्रेत्यर्थः ॥ आदित्योस्थित्वेति ॥ आदित्योहवैप्राणइत्यत्रेत्यर्थः ॥तत्कथमित्युच्यतइति॥ तत्कथमित्यतउच्यतइत्यर्थः । उक्तविवरणत्वेऽथशब्दोनुपपन्नइत्यतआह ॥ अथशब्दइति ॥ सन्निधत्तइत्येतदंवर्णीतणिच्त्व मित्यभिप्रेत्यसन्निवेशयतीत्युक्तं ॥ ईत्यादियोज्यमिति ॥ यत्प्रतीचींदिशंप्रविशतितेनप्रतीच्यान्प्राणान्स्वरश्मिषुसन्निधत्ते । यदधोदिशंप्रविशतितेनाधस्थान्प्राणान्स्वरश्मिषुसन्निधत्ते । यदूर्ध्वंप्रविशतितेनोर्ध्वस्थान्प्राणान्स्वरश्मिषुसन्निधत्ते । यदंतरादि शःप्रविशतितेनांतरास्थान्प्राणान्स्वरश्मिषुसन्निधत्तइतियोज्यमित्यर्थः । आग्नेयादीनांदिशांअंतरादिशइत्यनेनग्रहणंकिंनस्यादि

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्यतआह ॥ [४।३]अवांतरदिशामिति ॥ नन्वथादित्यउदयन्नित्यादिनोक्तमेवप्रमेयं यत्सर्वमित्यादिनापुनःकिमर्थमुच्यतइत्यतआह ॥
[४।४]यत्सर्वमितिनिगमनमिति ॥ ५ ॥ अभिप्रायमाह ॥ [४।४]अनेनेति ॥ अथादित्यउदयन्नित्यादिनेत्यर्थः । अत्राशेषशब्देनवै
वक्षिकाशेषस्यविवक्षितत्वान्नातिप्रसंगः । प्रजाशब्देनकार्यंगृह्यते । घटाद्युत्पत्तिंप्रतिसौरालोकस्यापेक्षितत्वाद्विश्वरूपइत्यादेरथा
दित्यइत्यादेरविप्रकृतोपपादकत्वेनोपयोगादर्शनात्प्राणमाहात्म्यांतरोपपादकत्वेनोपयोगंदर्शयति ॥ नके[४।५]वलमिति ॥ यद्वासू
र्येस्थितस्यप्रजोत्पत्तिनिमित्तत्वमुक्त्वा सएषवैश्वानरइतिवाक्येऽग्निस्थस्याप्युच्यतइतिप्रतीयते ऽतःपूर्वानुवादेनैतद्वाक्यमवतार्य
व्याचष्टे ॥ [४।४]अनेनेति ॥ सूर्यस्थत्वस्यैवप्रतिज्ञानादुदाहरिष्यमाणमंत्रेप्येवमेवप्रतीतेरित्यर्थः । विश्वनरसंबंधीत्यस्यविवरणं ता
पनेत्यादि ॥ [४।६]जातस्येति ॥ विद्यमानस्येत्यर्थः । प्राणोवैजातवेदाःसहिजातानावेदेतिबृहद्ब्राह्मणवाक्यादेवंनिर्वचनं ॥ [४।९]उपल
क्षणंचैतदिति ॥ तापिनीपाचिकाचैवशोषिणीचप्रकाशिनीत्युक्तत्वादितिभावः । संनयेदितिविध्यनुपयोगमाशंक्याह ॥ सन्नि
वे[४।११]शयतीत्यर्थइति ॥ केतेप्राच्यादयःप्राणाइतीत्यनंतरमाकांक्षायामितिशेषः । सभार्याइत्येतत्तृतीयांततयाविपरिणम्यकोणपै
रित्यनेनापिसंबध्यते । तथाचदिशिदिशिचत्वारइत्येतदुपपद्यतइत्यभिप्रेत्याह ॥ [४।१३]सभार्यैरग्न्यादिभिःकोणपैरिति ॥ इंद्र
यम वरुण सोमाः सभार्याःसभार्यैरग्न्यादिकोणपैःसार्धं शेषमित्रौ वींद्रकामा वित्येतेसभार्यादिशिदिशि प्राच्यादिदिक्षु अधऊ
र्ध्वंच चत्वारोवर्ततइतिभाष्यवाक्यार्थः ॥ [४।१३]एतदिति ॥ कोणपैःसार्धमित्येतदित्यर्थः । सभार्याइत्येव यदधइत्यादौसंबध्यतइ
त्यन्वयः ॥ केचिज्ज्ञा[४।१४]तव्याइति ॥ अत्रभाष्येप्रमाणांतरेचदिङ्मध्याभिमानिनामनुक्तत्वात्केचिज्ज्ञातव्याइत्येवोक्तमितिकेचि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दाहुः । विनायकःविवस्वान्नामासूर्यःएतत्पत्यौचेतिसंप्रदायइत्यपरे ॥ ६ ॥ अधिष्ठायेत्यनंतरंप्रजापतिःप्रजाःसृजतीतीतिशेषः । प्रजाकारणत्वंप्रजोत्पत्तिकर्तृत्वमितिवार्थः । इतिप्रसिद्धमितिवैशब्दार्थकथनं । सूर्यगतिविशेषोपलक्षितौ दक्षिणोत्तरदेशयोःसूर्यगमनविशेषेणोपलक्षितौव्यावर्तितौ । देवयानपितृयाणदेवताविशेषाभिमतौ देवयानपितृयाणसंज्ञकमार्गद्वयाभिमानिदेवताविशेषाभिमन्यमानौ । भागविशेषौ अंशविशेषौ ॥ कुतएतदित्युच्यतइति ॥ एतत् रयिप्राणयोर्भागविशेषाधिष्ठातृत्वं कुतःप्रतिपत्तव्यमित्याकांक्षायांतद्यइत्याद्युच्यतइत्यर्थः ॥ अनुतिष्ठंतीति ॥ कुर्वंतीत्यर्थः । इष्टापूर्तादिकर्तारःप्रथमतएवचांद्रमसंलोकंप्राप्नुवंतीतिभ्रांतिनिरासाय वक्ष्यमाणंदक्षिणमित्येतदादौयोजयति ॥ तएतेदक्षिणंपितृयाणमिति ॥ अनेनधूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासादक्षिणायनमितिगीतोक्तमुपलक्षितंभवति ॥ चांद्रमसमेवेति ॥ कर्मिणोज्ञानिवच्चंद्रलोकप्राप्त्यनंतरं वैश्वानरादिलोकंनप्राप्नुवंतीत्यर्थः । पूर्ववाक्यार्थं एषवैरयिर्यःपितृयाणइत्यत्रहेतुतयायोजयन्यदित्येतद्यतइत्यर्थकमितिव्याख्याति ॥ यंतएवमिति ॥ गम्यस्यैवस्वप्राप्तिमार्गतदभिमानिदेवतासाम्यस्यवक्तव्यत्वात् । चंद्रांतर्गतसरस्वत्याःस्वप्राप्तिहेतुभूतपितृयाणनामकमार्गाधिष्ठातृदक्षिणायनाभिमानिदेवतामधिष्ठाय तन्नियंतृत्वेवक्तव्ये तदभिमन्यमानदक्षिणायननियंतृत्वमपिवाच्यमितितदधिष्ठातृत्वंसेत्स्यतीतिभावः ॥ ७ ॥ उत्तरेणेति ॥ उत्तरायणेनमार्गेण देवयानेनेत्यर्थः । एतदित्युत्तरत्रानुवादादाह ॥ तंतेश्चपरमंब्रह्मेति ॥ प्राणानामायतनत्वादिकमेतस्मान्नपुनरावर्ततइत्यत्रहेतुतयोक्तमित्यभिप्रेत्ययोजयति ॥ यस्मादिति ॥ एतद्वाइत्यत्रविद्यमानोवैशब्दोवधारणार्थइत्यभिप्रेत्याह ॥ एतद्वै देवयानेनप्राप्यंपरंब्रह्मैवेति ॥ इतीत्यनूद्यतस्मादितिव्याख्यातं । तस्यैवविवरणं ॥ अपुनरावृत्त्ययोग्यानांमार्गनिरोधकत्वादेवेति ॥ निरोधोऽविदुषामितिच्छंदोगश्रुतिवाक्यं । एषवैरयिर्यःपितृयाणइतिवत् । एषवैप्राणोयोदेवयानइति एषनिरोधइत्यनंतरंश्रुतौवक्तव्यस्यानुक्तेर्न्यूनतामाशंक्य पूर्ववाक्यार्थस्याध्याहरिष्यमाणवाक्यार्थेहेतुतामभिप्रेत्य हेतुहेतुमद्भावंव्यंजयन्अध्याहरति ॥ यंतएवमिति ॥ गम्यस्यैवस्वप्राप्तिमार्गतदभिमानिदेवतास्वाम्यस्यवक्तव्यत्वादादित्यांतर्गतप्राणस्य स्वप्राप्तिहेतुभूतदेवयाननामकमार्गाधिष्ठात्रुत्तरायणाभिमानिदेवतामधिष्ठायतन्नियंतृत्वेवक्तव्येतदभिमन्यमानउत्तरायणनियंतृत्वमपिवाच्यमितितदधिष्ठातृत्वंसेत्स्यतीतिभावः । उक्तवक्ष्यमाणश्रुत्योर्विषयभेदप्रदर्शनायोक्तमनूद्य तदेषइतिवाक्यंगृहीत्वाव्याचष्टे ॥ आदित्यमित्यादिना ॥ अंशाःप्रतिबिंबाः रूपाणिप्रतिमाः । सूर्यरथस्य सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमितिएकचक्रत्वात्सप्तचक्रइत्येतत्सप्तचक्राणीत्यादिनान्यथाव्याख्यातं । पुरीषिणमितिविशेषणाद्दक्षिणाश्रितभागइतिसिध्यति ॥ ८ ॥ संवत्सरोवैप्रजापतिरित्युक्तत्वात्तत्समुच्चयार्थंकिंचेत्युक्तं ॥ कुतएतदिति ॥ रयिप्राणयोःकृष्णशुक्लपक्षस्थितत्वंकस्मात्प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । रयिप्राणयोःकृष्णशुक्लपक्षस्थितत्वस्य(साध्यत्व)लाभायतस्मादेतइत्यत्रैवकारमध्याहृत्यव्याख्याति ॥ तस्मादेवहीति ॥ मासोहवैप्रजापतिरित्युक्तत्वात्किंचेत्युक्तं । नकेवलमेतावदितितस्यार्थः ॥ पूर्ववद्व्याख्येयमिति ॥ अहोरात्रकालमधिष्ठायप्रजापतिःप्रजाःसृजति । तस्यावयवभूतमहरेवप्राणोरात्रिरेवरयिः । अहोरात्राख्यभागद्वयेस्थित्वाप्रजापतेःप्रजोत्पत्तौनिमित्तीभवतइतियावदितिपूर्ववदित्यर्थः । ननुश्रुतौ संवत्सरोवै मासोवै इत्यादिप्रथमांतोपक्रमादहोरात्रमितिप्रथमांतेवक्तव्ये कथंसप्तमीनिर्देशइत्यतआह ॥ एकवद्भावस्येति ॥ अयं

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

भावः । श्रुतावहोरात्रेइतिइतरेतरयोगद्वंद्वाश्रयणेनप्रथमाद्विवचनमेव । एकवद्भावस्य सर्वोद्वंद्वोविभाषयैकवद्भवतीतिपरिभाष
यावैकल्पिकत्वादिति । एवमेवभाष्येप्रथमाद्विवचनमितिनभ्रमितव्यमित्याह ॥ [६।२] भाष्येत्विति ॥ एकवद्भावेनाहोरात्रइतिसप्त
म्येकवचनमेव । अह्निनिशीतिसप्तम्यंतप्रायपाठादित्यर्थः । ननुदंपत्योर्भगवान्विष्णुर्भार्यास्यातुसरस्वती । भर्तृस्थःसस्वयंवायु
रितिभाष्यमुपनिषदर्थाप्रतिपादकत्वादसंगतमितिप्रतीतिंवारयितुंसंगमयति ॥ [६।२] प्राणंवाइत्यादिवाक्यमिति ॥ [६।२] नसाक्षात्प्र
कृतेनेति ॥ प्राणस्याहरभिमानित्वकथनेनसरस्वत्यारात्रिस्वामित्वकथनेनचसाक्षात्संबंधाभावादितिभावः । नसंबध्यतइत्यनंत
रमतइतिशेषः ॥ [६।३] एवंसतीति ॥ अहोरात्राभिमानिप्राणसरस्वत्योर्भर्तृभार्यादेवतात्वेसतीत्यर्थः । तदुपपादकत्वेन अहोरात्रा
धिष्ठातृप्राणसरस्वत्योर्भर्तृभार्यादेवतात्वोपपादकत्वेन । अस्य प्राणंवाएतेप्रस्कंदंतीत्यादिवाक्यस्येत्यर्थः । तदुपपादकत्वप्रकारं
दर्शयति ॥ [६।३] येदिवारत्येति ॥ ननुयद्दिवास्त्रीसंगस्यायोग्यदेशेमुख्यप्राणनिर्यापनप्रत्यवायहेतुत्वं यच्चरात्रौस्त्रीसंगस्यब्रह्मचर्य
समपुण्यापादकत्वं तदन्यथानुपपत्त्याप्राणसरस्वत्योर्नसाक्षादहोरात्रगतत्वंसेत्स्यति । किंनाम भर्तृभार्यागतत्वमेवेतियदुक्तं तद
युक्तं । वाक्प्राणयोःस्त्रीपुरुषस्थितत्वस्योक्तप्रमेयोपपादकत्वेसत्येवतत्सिद्ध्येत् । नचतदस्ति । तयोःसर्वदास्त्रीपुरुषयोःसन्निधा
नात् । दिवासंगस्यापिपापापादकत्वायोगात् । एवमपिपापहेतुत्वेरात्रावपितत्प्रसंगेनब्रह्मचर्यसाम्यानुपपत्तेश्च । किंच प्राणस्यपुं
स्थितत्वमात्रेणाहरधिष्ठातृत्वं भारत्याश्चस्त्रीगतत्वमात्रेणरात्र्यधिष्ठातृत्वंकथंसिद्ध्येदित्यतोभिप्रायमाविष्करोति ॥ [६।५] तथाहीत्या
दिना ॥ नवयंप्राणंप्रस्कंदंतीत्याद्युपपत्त्यातयोर्दंपतीगतत्वमात्रंब्रूमः । किंतुतत्तत्कालेतत्रतत्रविशेषतःसन्निधानंच । यस्मादहर

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

धिष्ठाताप्राणःपुंसिवर्तते तस्मादेवसस्वाभिमन्यमानेकालेतत्रविशेषतःसन्निधत्ते । यस्माद्रात्र्यधिष्ठात्रीरयिःस्त्रियांवर्तते तस्मादे
वसा स्वाभिमन्यमानेकालेतत्रविशेषतःसन्निधत्तइति । अतोनकाचिदनुपपत्तिरितिभावः । रात्रौस्त्रियांसरस्वत्यायावदधिकंस
न्निधानंतदनुगुणंपुरुषेप्राणस्यापिसन्निधानंविद्यते । दिवातुप्राणस्यपुंसिततोप्यधिकंसन्निधानमित्यतउक्तमुपपद्यते ॥ ९ ॥ एके
नप्रकारेणोपादानत्वस्ययन्मूर्तंचेत्यादावुक्तत्वादन्नंवाइत्येतत्किंचेत्यवतारितं । प्रजाजनकत्वमितीत्यनंतरं आकांक्षायामाहेतिशे
षः । पितामहादिवत्परंपरयाजनकत्वोपचारइतिप्रतीतिनिरासायाह ॥ अन्नेस्थित्वेर्त्यादि ॥ चरंतिजांनंतीति ॥ चरगतिभ
क्षणयोरितिधातुव्याख्यानाद्गत्यर्थानामवगत्यर्थत्वमितिभावः । मिथुनोत्पादनस्याज्ञानिसाधारण्यादाह ॥ सांध्वपत्याइति ॥
तेषामेवैषइत्यादिवाक्यद्वयंभिन्नविषयत्वप्रतीतिनिरासायव्याचष्टे ॥ तेषामेवैषइति ॥ प्रतिष्ठितमित्यत्रप्रतिशब्दार्थोनियमेने
ति । मायांचेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चायकत्वमभिप्रेत्याह ॥ एवंमादिदोषाइति ॥ १० ॥ ७ ॥ इतिप्रथमप्रश्नप्रतिवचनं
॥ १ ॥ अथहैनंभार्गवः ॥ ननुकात्यायनप्रश्नप्रतिवचनानंतरंसुकेशादिप्रश्नप्रतिवचनानिविहायभार्गवप्रश्नप्रतिवचनेकुतोवक्त
व्ये इत्याशंकापरिहारायोक्तमथशब्दंव्याचष्टे ॥ प्रश्नार्थस्योक्तानंतर्यसूचकोथशब्दइति ॥ स्थित्यादीत्यतःपरं संभवतीति
शेषः । तदनंतरं सृष्टिकथनानंतरं ॥ स्थितिज्ञानहेतुत्वमिति ॥ स्थितिहेतुत्वंज्ञानहेतुत्वंचेत्यर्थः । अतएवप्राक्स्थित्यादीत्युक्तं
अभिप्रेतमिति ॥ समिथुनमुत्पादयतइतिप्रथममुत्पत्तिकथनेनैतौमेबहुधाप्रजाःकरिष्यतइतिप्रजापतेस्तपःप्रकारप्रदर्शकवाक्येब
हुधाप्रजाकरणवचनेनवा प्राणस्यवरिष्ठत्वमभिप्रेतमित्यर्थः ॥ कत्येवकियत्संख्याकाइति ॥ किमःसंख्यापरिमाणेडतिचेतिसूत्रेण

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

किंशब्दात्संख्यापरिमाणविशेषप्रश्नार्थाड्डुतिप्रत्ययविधानादितिभावः ॥ कतरेचेति ॥ केचदेवाइत्यर्थः । किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्यडतरजितिसूत्रेणकिंशब्दान्निर्धारणार्थेडतरच्प्रत्ययइतिभावः । विषयजातं शब्दादिसमूहं । ननुपरंब्रह्मान्वेषमाणाइ त्युक्तत्वात्परब्रह्मजिज्ञासुनाभार्गवेणधारकादिदेवताविषयकप्रश्नःकथंक्रियतइत्यतः प्रश्नतात्पर्यमाह ॥ कान्निमित्तीकृत्येति ॥ एतावदेवाहमेतद्ब्रह्मवेदेत्युपसंहारवाक्येन परिहारवाक्यस्यापिभगवद्विषयकत्वावगमाच्चैतदेवप्रश्नतात्पर्यमित्यवधेयं । अतएवपू र्वखंडेपि तावाविश्यस्वयंविष्णुःसर्वसृष्टीःकरोत्यजइतिभाष्येप्रश्नतात्पर्यमुक्तं ॥ अतिशयेनवरइति ॥ वरशब्दादतिशयार्थेअ तिशायनेतमबिष्ठनाविति इष्ठन्प्रत्ययइत्यर्थः ॥ १ ॥ ननुकःपुनरेषांवरिष्ठइतिवरिष्ठत्वमनूद्यते नचासिद्धस्यानुवादोभवतीत्यतः प्रागुक्तरीत्यामुख्यप्राणस्यवरिष्ठत्वंसिद्धवत्कृत्यप्रकारप्रश्नएव नतुवरिष्ठस्वरूपप्रश्नइतिप्रश्नाभिप्रायमाह ॥ पूर्वोक्तरीत्येति ॥ पूर्वखंडेमुख्यप्राणस्याशेषप्रजोत्पत्तौमुख्यद्वारत्वमुक्तं । अतः स्थित्यादावपिसएवमुख्यहेतुरितिवाच्यं । यतोमहाराजत्वमिवयु वराजत्वमपिअखंडंलोकेदृश्यते । तत्र किंप्रमाणकं किंप्रकारकंवा वरिष्ठत्वमितिप्रश्नार्थः । यथाश्रुते प्रश्नस्यसिद्धार्थत्वप्रसंगात्प रिहारानानुगुण्याच्चेतिभावः ॥ एषआकाशाभिमानीति ॥ आकाशइत्यस्यव्याख्याआकाशाभिमानीति । यस्त्वयाधारकः पृष्टएषआकाशाभिमानीदेवोहवाइत्यन्वयः ॥ एवंवायुरग्निरित्यादीति ॥ यस्त्वयाधारकःपृष्टःसवायुरग्निरित्यादि । तथाप्र काशहेतुत्वेनयःपृष्टःसमनश्चक्षुरादीति योजनीयमित्यर्थः । ननुचतुर्थखंडे धारकाणांप्रकाशकानांचबहूनांवक्ष्यमाणत्वात् नवा नामेवात्रकथंकथनमित्यतआह ॥ अत्रोपलक्षणत्वेनेति ॥ आकाशादिभूतवाचकशब्दपंचकेनपंचतन्मात्राः वाक्शब्देनकर्मे

न्द्रियाणितद्विषयाश्च चक्षुःश्रोत्रमनःशब्दैर्ज्ञानेन्द्रियाणितद्विषयाः तत्रदेवाकाशादिसर्वधारकोमुख्यप्राणश्चेत्येतेसर्वेपितत्त्वदेवाइ त्यर्थः । धारकाणांप्रकाशकानांचसंकलय्योक्तेस्तत्रविवेकमाह ॥ तेषुचक्षुरादयइति ॥ चक्षुश्चद्रष्टव्यंचेतिचक्षुषएवादावुत्तर त्रोक्तेश्चक्षुरादयइत्युक्तं । अन्येपृथिव्यादयः । लक्षणाहेतुंमुख्यार्थानुपपत्तिंदर्शयति ॥ उक्तमात्रग्रहणइति ॥ कःपुनरेषां वरिष्ठइतिप्रश्नाननुगुणःपरिहारःस्यादिति ॥ एषांधारकाणांप्रकाशकानांचतत्त्वाभिमानिनांसर्वेषांमध्येकोवावरिष्ठइतिप्रश्न स्य तान्वरिष्ठःप्राणउवाचेतिपरिहारोननुगुणःस्यात् । उक्तानामाकाशादीनांनवानांदेवानांमध्येमुख्यप्राणस्यानुक्तत्वेनतदपेक्षया वरिष्ठत्वकथनस्यानन्वितत्वात् । तस्मात्प्रश्नप्रतिवचनानुगुण्यायोक्तेषुप्राणोऽवश्यंलक्षणीयः । तथाच किमर्धजरतीयन्यायेन प्राणावसितसर्वदेवोत्तमत्वलाभायलक्षणयावक्ष्यमाणसर्वतत्त्वदेवानांग्रहणे तन्मध्येमुख्यप्राणस्यवरिष्ठत्वेन कःपुनरेषांवरिष्ठइति निर्धारणषष्ठ्याःसंभवेन चतुर्थप्रश्नेवक्ष्यमाणसर्वदेवानांग्रहणंयुक्तमित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ उपलक्षणयासर्वदेवानांग्रहणेसतीत्यर्थः । ननुयस्यवक्तव्यत्वंसएवगृह्यतामित्यतआह ॥ उभयोरपीति ॥ वचनवृत्त्योभयोर्ग्रहणेवक्ष्यमाणबाधकप्राह्याएकस्यैववचन वृत्त्याग्रहणेकर्तव्येकोवावचनवृत्त्याग्राह्यइतिचिंतायामित्यर्थः । वायुरग्निरित्यत्रभूतवायुरुच्यतइतिमूले हेतोरनुक्त्यान्यूनतेत्यतो मूलाभिप्रेतंहेतुमाह ॥ भूतप्रकरणत्वादितिभावइति ॥ यथाहजैमिनिः विशयेप्रायदर्शनादिति । वत्समालभेतेत्यत्रालंभनं हिंसोतस्पर्शइतिविशये गोदोहनप्रकरणात्स्पर्शएवेति । ननुप्राणशब्देनप्रधानवायुरुच्यतइत्युत्तरभाष्यंव्यर्थं । तान्वरिष्ठःप्राणउ वाचेत्यत्रवरिष्ठत्वविशेषणादेवप्राणशब्दस्यप्रधानवायुपरत्वनिश्चयेन पूर्वत्रवायुशब्दइवसंदेहाभावेन प्राणशब्दस्याव्याख्येयत्वा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दित्याशंक्य नेदंभाष्यंप्राणशब्दस्यव्याख्यानार्थंप्रवृत्तं येनोक्तदोषःस्यात् । किंतुपूर्वत्रवायुशब्देनभूतवायुरुच्यते भूतप्रकरण
त्वादित्युक्तं । तत्रप्रकरणमुल्लंघ्यवायुशब्देनप्रधानवायोरेवग्रहणेबाधकंदर्शयितुमितिभावेन तद्भाष्यमवतारयति ॥ वाँयाविंद्र
इत्यादाविवेति ॥ भूतेषुतच्छ्रुतेरित्यधिकरणे । आकाशादिभूतेषुदेवानांलयकथनावसरे वायाविंद्रःसोमआदित्योबृहस्पतिरि
त्यादिवाक्ये इंद्रादिलयाधिकरणत्वेनलिंगेन भूतप्रकरणंबाधित्वा वायुशब्देनभूतवायुंपरित्यज्य यथामुख्यवायुर्गृह्यते । तद्वद
त्रापिभूतप्रकरणंबाधित्वा वायुशब्देनप्रधानवायुःकिंनगृह्यतइत्यर्थः । ननुभूताभूतसाधारणोयःशब्दोभूतप्रकरणेश्रूयतेसभू
तपरएव । यःसाधारणःशब्दोयत्प्रकरणेपठ्यतेसतत्परइतिव्याप्तेः । वायुशब्दस्यप्रधानवायुपरत्वेनव्यभिचारचोदनंनयुक्तं । भू
तेषुतच्छ्रुतेरित्येतद्विवरणात्मके नैकस्मिन्दर्शयतोहीत्यत्रसूत्रे उदाहृतस्यास्यवाक्यस्यभूतपरत्वेन प्रधानवायोरपिभूतत्वस्यैवांगी
कर्तव्यत्वात् । अतएव प्रधानवायुस्त्विहभूतनामेत्याद्यनुव्याख्यानेप्रधानवायोर्भूतत्वमुक्तं । तस्मादत्रापिवायुशब्दस्यभूतपर
त्वात्कथंव्यभिचारः । पूर्वंप्रधानवायुव्यावृत्त्यर्थंभूतप्रकरणत्वादितिहेतूक्तिश्चायुक्तेतिचेन्न । भूतप्रकरणेश्रुतोवायुशब्दःखंवायु
र्ज्योतिरापः आकाशाद्वायुरित्यादौनियमेनावांतराभिमानिपरएवदृश्यते । अतोत्रापिसएवोच्यते । नप्रधानवायुरित्याशयेनोक्ता
वियमाशंकोदेतीत्यंगीकारात् । नन्वत्रप्रधानवायुपरत्वज्ञापकाभावेसतीतिविशेषणमभिप्रेतं । वायाविंद्रइत्यत्रतुइंद्रलयाधिकर
णत्वंज्ञापकमस्तीति विशेषणाभावान्नव्यभिचारइत्यतआह ॥ तँस्याँपिवक्तव्यत्वादिति ॥ तर्ह्यवश्यवक्तव्यत्वंमुख्यपरत्वज्ञा
पकमत्राप्यस्तीतिविशेषणासिद्धिरितिभावः । केचित्तु तत्रलिंगवदत्रप्रकरणबाधकंकिमित्यतआह ॥ तँस्याँपीति ॥ तस्याप्यव

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्यवक्तव्यत्वान्यथानुपपत्त्याप्रकरणबाधोयुक्तइतिव्याचक्षते । प्राणशब्देनप्रधानवायुरित्यत्रोच्यतइत्यनुवृत्तौसत्यांनैतच्छंकापरि
हारकमेतद्वाक्यंस्यादतोऽध्याहृत्ययोजयति ॥ [७।६] तान्वरिष्ठइति ॥ ततश्चैवंभाष्याशयः । मुख्यप्राणस्याकाशोहवाएषदेवइति
धारकप्रकाशकदेवप्रतिपादकवाक्येऽनुक्तौधारकत्वप्रकाशकत्वाप्रसक्तेः तान्वरिष्ठःप्राणउवाचेत्यत्रधारकप्रकाशकैर्धारणप्रकाशन
विषयेविवादकरणासंभवेन कःपुनरेषांवरिष्ठइतिनिर्धारणषष्ठीबलेनच पूर्वोक्तएवप्राणोऽत्रवरिष्ठत्वावधारणायपरामृश्यतइतिवा
च्यं । यदिसवायुशब्देनोक्तःस्यान्नतर्हिप्राणशब्देनपरामृश्येत। शब्दांतरेणप्रस्तुतस्यशब्दांतरेणपरामर्शस्यबाधकंविनाऽदर्शनात् ।
तथाचप्राणशब्देनपरामर्शानुपपत्त्या प्रतिहतशक्तिकमवश्यवक्तव्यत्वं वायुशब्दस्यप्रधानवायुपरत्वमवगमयितुंनालमिति । के
चित्तु वरिष्ठःप्राणउवाचेति सिद्धवन्निर्देशेनैवपरामर्शइतिज्ञायतइत्याहुः । शंकते [७।६] यद्यत्रेति ॥ वायुशब्देनाप्रकृतत्वेतद्वाच
कपदांतराश्रवणात्प्रकृतत्वमेवनस्यात् । तथाचाप्रकृतपरामर्शादर्शनात्प्राणपदेनपरामर्शएवनस्यादिति प्रतितर्कविरुद्धशक्तिस्तर्को
नपरबाधनायालमितिभावः । ननुक्वचिद्बुद्धिप्रकृतस्यापिपरामर्शोदृश्यते । तत्कथमेतदित्यतआह ॥ [७।७] नहीति ॥ उत्तरमाह ॥
[७।६] लक्षणयापीति ॥ नहिशक्त्यैवप्रकृततयाभवितव्यमितिनियमः । तस्माएतत्प्रोवाच । अन्नंप्राणंचक्षुःश्रोत्रंमनोवाचमितीत्यादौ
लक्षणयागृहीतानामपिचक्षुरादीनांपरामर्शदर्शनादितिभावः । यद्यत्रासौवायुशब्देनप्रकृतःस्यादितिनञ्विनाकृतपाठःक्वचिद्दृश्य
ते । तस्यैवंयोजना । नह्यप्रकृतस्यपरामर्शोयुज्यतइति पूर्वं वायुशब्देनप्रकृतःप्रधानवायुःप्राणशब्देनपरामृश्यतेइतिवक्तव्यं ।
नचतथायुज्यते । कुतइत्यतउक्तं ॥ [७।६] यदीति ॥ यद्यसौप्राणः अत्रपूर्ववाक्ये वायुशब्देनप्रकृतःस्यात् । कथंतर्हिप्राणशब्देनपरा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मृश्येत । शब्दांतरेणप्रकृतस्यशब्दांतरेणपरामर्शस्यादर्शनेनायोगात् । नन्वात्मनआकाशःसंभूतइत्यत्र ब्रह्मशब्दोदितेतस्मिन्नात्मशब्दंप्रयुज्यचेत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिब्रह्मशब्देनप्रकृतस्यात्मशब्देनपरामर्शस्य सवाएषइत्यन्यप्रारंभादितिभाष्योक्तरीत्या आत्मशब्दोदितस्यपुरुषशब्देन सवाएषपुरुषोन्नरसमयइतिपरामर्शस्यचदर्शनात् । कथंशब्दांतरेणप्रकृतस्यशब्दांतरेणपरामर्शोनोपलभ्यतइत्यतउक्तं ॥ नह्येवंबाधकमंतरेणेति ॥ एवं शब्दांतरेणप्रकृतस्यशब्दांतरेणग्रहणं । अग्रहणे बाधकमंतरेणकुत्रचिदुपलब्धं । येनात्रवायुशब्देनप्रकृतस्यप्राणशब्देनग्रहणंयुज्येतं । अग्रहणेपिबाधकाभावात् । आत्मशब्देनापरामर्शेउत्तरवाक्यस्यपूर्ववाक्यप्रपंचकत्वानुपपत्तिरूपबाधकसत्त्वात् ब्रह्मशब्दोदितस्यापिआत्मशब्देनपरामर्शोभ्युपगतः । पुरुषादिशब्देतुरसशब्देनविशेषणादिकंबाधकमित्यर्थः । नन्वप्रसक्तपरामर्शायोगेनप्रधानवायोरपिप्रागवश्यंवक्तव्यत्वमत्रापिबाधकमित्यतआह ॥ लक्षणयापीति ॥ तस्यमुख्यवायोः ॥ ग्रहणसंभवादिति ॥ नन्वेवंवायाविंद्रइत्यादाविवात्रबाधकाभावाद्भूतप्रकरणत्वेनलिंगेनभूतवायुरुच्यतांनाम । तथापिमुख्यवायावपि (वायुशब्द) मुख्यवृत्तिसद्भावात्तांपरित्यज्यतस्यप्रकृतत्वलाभायजघन्यवृत्त्यंगीकारोजघन्यः । सुरसरितिनिवसतःपुरुषस्यजललाभार्थंकूपखननन्यायसाम्यादित्याशंक्यपरिहरति ॥ नचवाच्यमिति ॥ उक्तादेवेति ॥ वायुशब्देनप्रकृतत्वेप्राणशब्देननपरामृश्येतेत्युक्तादेवहेतोरित्यर्थः । बाधकेसतिमुख्यंपरित्यज्यजघन्यवृत्त्यंगीकारोयुक्तएव । तस्यांतेशुषिरंसूक्ष्ममित्यत्रसर्वपदवाच्येपिब्रह्मणिशुषिरपदलक्षणायादृष्टत्वादितिभावः । ननु बाधकेसतिशब्दांतरेणप्रस्तुतस्यशब्दांतरेणपरामर्शोस्ति । अत्रापिपरामर्शान्यथानुपपत्त्यापूर्वप्रकृतत्वेवाच्ये लक्षणयाचतदंगी

कारे वृत्तिद्वयमंगीकरणीयमितिगौरवमेवबाधकमस्ति । तस्माद्भूतेक्लृप्तयाशक्त्यैव मुख्योप्युच्यतइत्यंगीकरणमेववरमित्याशंक्यविपक्षेततोपिगौरवमाह ॥ नह्येवमिति ॥ वाचकत्वांगीकारेपीत्यर्थः । यथानानार्थेषुगवादिशब्देषुघटत्वपृथिवीत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तनानात्वेनशक्तिरपिनाना । तथाभूतेवायौमुख्येचशक्तिर्भिन्नैवेत्यंगीकर्तव्यं । धारणप्रकाशनहेतुतयाक्लृप्ताशेषतत्त्वदेवोपलक्षणंचकार्यं । एवंचवृत्तित्रयमंगीकार्यमितिलक्षणामनंगीकुर्वन्चोरभयाद्घोरमृगाकीर्णगहनंवनंप्रविष्टइवापद्यते । तस्माद्वक्ष्यमाणतत्तद्देवतात्वावच्छेदेनलक्षणायांतत्रप्राणस्यापिप्रविष्टत्वेनसोपितयैवगृह्यतइतिनतदर्थंपुनःप्रयत्नांतरमितिलक्षणापक्षएवलाघवमितिभावः ॥ येनेति ॥ सकृदुच्चरितशब्दस्यसकृदेवार्थप्रत्यायकत्वनियमात् । शब्दश्रवणानंतरंतत्तदर्थशक्तिस्मरणस्यक्रमिकत्वेनैकदाअनेकार्थस्मरणानुपपत्तेरितिभावः ॥ एतेषांचेति ॥ वाय्वादीनांदेवानांमध्यइत्यर्थः ॥ तएतेधारकाइति ॥ अयंतच्छब्दःपूर्वोक्तधारकपरामर्शकः । नतुप्राकाश्यविशेषणमितिभावः । अतएवसमुच्चायकःचशब्दोप्यध्याहृतः । प्राकाश्यशब्दस्यप्रकाशकाइतिकथंव्याख्याइत्याशंक्यण्यत्प्रत्ययोयंप्रकाशशब्दान्मत्वर्थेइतिभावेनाह ॥ प्राकाश्याःप्रकाशवंतइति ॥ प्रकाशजनकाइत्यर्थः । संसर्गेस्तिविवक्षायांभवंतिमतुबादयइत्युक्तेर्जन्यजनकभावलक्षणसंसर्गोत्रविवक्षितइतिभावः । यद्वा तइतितच्छब्दःपूर्वोक्तानांधारकाणांप्रकाशकानांचोभयेषांपरामर्शकइत्यभिप्रेत्य तएतेधारकाःप्रकाशकाश्चदेवाइत्युक्तं । तर्हिप्राकाश्याइत्यधिकमित्याशंक्यतच्छब्दोक्तानांतेषांविशेषणमित्यभिप्रेत्यप्राकाश्याःप्रकाशवंतइतिव्याख्यातं । ननुतेधारकाःप्रकाशकाश्चदेवावदंतिअवदन्नित्येववक्तव्येप्राकाश्याःप्रकाशवंतः अभिअभितइत्यनयोःक्वोपयोगः । अर्थविशेषालाभादित्यतस्तयोस्तात्पर्यमाह ॥

Sri Gargeshwari Digital Foundation

उच्चैरितियाँवँदित्यादि ॥ लङर्थस्यबाधात्अवदन्नित्युक्तं । अभिवदंतीत्यत्राभिशब्दस्याव्ययत्वेनानेकार्थत्वमभिप्रेत्याभिउच्चै
रितियावदित्युक्तमितिकेचित् । अत्राभिउच्चैरितिक्वचित्पाठः ॥ बाँणंशरीरमिति ॥ शांतिंनिर्वाणपरमामित्यादौनिर्वाणशब्द
स्यप्राकृतशरीरराहित्येननिमित्तेनमोक्षेप्रयोगात्ववयोरभेदेनबाणशब्दोपिशरीरवाचीत्यर्थः । वयमेतद्बाणमितिसामान्येनोक्त
स्यबहुवचनस्यविविच्येतरप्रतिषेधपूर्वकंतात्पर्यमाह ॥ अँहमेवस्वातंत्र्येणेति ॥ २ ॥ मँन्यमानानिति ॥ अहंकारंकुर्वतइत्य
र्थः ॥ प्राँणादिरूपैरिति ॥ वागादिरूपैश्चेतिशेषः । मुख्यप्राणोवागादींद्रियेषुप्रकाशाद्यर्थंवागादिरूपेणतिष्ठतीत्यत्रज्ञापक मुत्त
रत्रत्वमेवसर्वदेवादिषुस्थित्वातत्तन्नामातत्तद्गुणक्रियादिप्रवर्तकइतिप्राणंप्रस्तुन्वंतीति टीकाकारवचनमेव । अप्रत्ययवंतइत्युक्त
मविश्वासंनिर्दिशति ॥ कुँतँएतदित्थमितीति ॥ अभिँमाँनोदेहइति ॥ अभिपूर्वकमन्यतेःअकर्तरिचकारकेसंज्ञायामिति
कर्मणिघञ् । उत्क्रमतइवेतिइवशब्दार्थःकिंचिदिति । उक्तंचबृहदारण्यकभाष्ये । उपमार्थेतथाल्पत्वेपीवशब्दःप्रयुज्यतइत्यभि
धानं । दशरात्रैर्भुक्तमिवनसम्यक्स्वल्पभोजनादितिप्रयोगाद्वेति । इदानीमुत्क्रमणाभावाच्छांदसोलकारव्यत्ययइतिभावेनाह ॥
उँदक्रामदिति ॥ एवमुत्तरत्रापिज्ञेयं । उत्तरत्रप्रतितिष्ठतीतिप्रतिष्ठोक्तेः तदुपयुक्तमध्याहरति ॥ स्वस्थितौचेति ॥ अत्रयद्य
पिप्राणसंवादादिविषयेमहैतरेयेतत्त्वदेवानांएकैकस्योत्क्रमणानंतरंमुख्यप्राणस्योत्क्रमणं एकैकस्यप्रवेशानंतरंप्रवेशश्चेति उत्क्रम
णप्रवेशौप्राणस्यपश्चादेवप्रतीयेते । अत्र च्छांदोग्येचप्राणस्यैवादावुत्क्रमणं । इतरेषांविराड्देहेऽवस्थातुमसामर्थ्येनपश्चादुत्क्रमणं ॥ १० ॥
प्रतीयतइतिविरोधोभवति । तथापिकल्पभेदेनवा एकस्मिन्नेवकल्पेद्विवारमुत्क्रमणप्रवेशकल्पनयावाऽविरोधोज्ञेयः । तथाहि ।

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

वागुदक्रामत् अवदन्नश्नन्पिबन्आस्तैव । वाक्प्राविशत्अवदद्देवेत्यादिनाएकैकस्यदेवस्योत्क्रमणप्रदेशाभ्यांविराड्देहस्यपातनो
त्थानयोरसामर्थ्येनिर्णीतेसत्यपि मिलितानामस्माकंसर्वतत्त्वदेवानांमुख्यप्राणेनविनाएतद्देहधारकत्वादिसामर्थ्यंभविष्यतीत्यभि
मानेन वयमेतद्बाणमवष्टभ्यविधारयामइतिपुनर्विवादेप्रसक्ते तान्वरिष्ठःप्राणउवाचेत्यादिना मुख्यप्राणस्यैवप्रथमंदेहादुत्क्रमणं
तदनंतरंतेषामवस्थानमेवाशक्यं किमुतधारणादिसामर्थ्यमितिसूचयितुं तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरेसर्वएवोत्क्रमंतइति । इतरदेवानां
पश्चादुत्क्रमणंचोच्यतइत्यविरोधइति ॥ ३ ॥ नन्वभिमानेनप्रवृत्तानांदेवानांकथंप्राणस्तावकत्वमित्यतस्तत्संगमयति ॥ **इत्थं**
मिति ॥ प्रतीताःविश्वासवंतःएषपृथिवीरयिरित्यत्रएषइतिसकृच्छ्रवणात्समग्रमेकवाक्यतयायोजयति ॥ **पृथिवीरयिश्चेत्यादि**
॥ ४ ॥ नन्वेषोग्निस्तपत्येषसूर्यइत्यादौप्राणस्याग्न्याद्यभेदप्रतीतेःसर्वदेवादिषुस्थित्वातत्तन्नामेत्याद्यर्थाप्रतीतेरुक्तप्रकारेणप्राणंस्तु
न्वंतीतिवचनमयुक्तमित्याशंकानिवर्तकत्वेनाराइतिवाक्यमवतारयति ॥ **कथमेतदिति** ॥ कथमेतत्सर्वंप्राणइतीत्याक्षेपः । उक्तं
वक्ष्यमाणंचविव्रियतइतिपरिहारः । एषोग्निस्तपत्येषसूर्यइत्याद्युक्तं प्रजापतिश्चरसिगर्भेत्वमेवेत्यादिवक्ष्यमाणंच विव्रियतइत्यर्थः।
उक्तशंकापरिहारार्थमुक्तविवरणंक्रियतेचेत् प्रजापतिश्चरसीत्यादेर्विवरणाभावात्तत्रोक्तशंकापरिहारोनस्यादित्यतउक्तं ॥ **वक्ष्य**
माणंचेति ॥ सर्वंप्रतिष्ठितमितिसामान्यतएवोक्तत्वादितिभावः । अराइवेतिश्लोकेप्राणस्यसर्वात्मकत्वघटनानप्रतीयतइत्यतो
ध्याहृत्यतांदर्शयति ॥ **तस्मात्सर्वंप्राणउच्यतइतिशेषइति** ॥ तस्मात्सर्वधारकत्वात् । यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्य
तइत्युक्तेः । सर्वस्यतदधीनत्वेनतदात्मकत्वव्यपदेशइत्यर्थः । अराइवेतिश्लोकःपूर्वोक्तस्यैषोग्निरित्यादेरभेदव्यपदेशस्य प्रजापति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्वरसिगर्भत्वमेवेतिवक्ष्यमाणप्रजापत्यभेदव्यपदेशस्यचोपपादकइति । उक्तंवक्ष्यमाणंचविविन्रियतइत्युक्तं । रथनाभावराइवमुख्य प्राणेसर्वंप्रतिष्ठितं । तन्मध्येकिंचिन्निर्दिशति ऋचइत्यादि ॥ क्षत्रंक्षत्रियाः । ब्रह्मब्राह्मणाः । च अन्यच्चेत्येतदितितदर्थः । एषोग्निस्तपतीत्यनेन देवानामसिवह्नितमइत्यस्यपौनरुक्त्यंपरिहरति ॥ नकेवलंतपनक्रियावानाग्निःप्राणइति ॥ एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यं ॥५॥ ग्रहाणामिति ॥ शन्यादीनामित्यर्थः ॥ एकर्षिरथर्ववेदद्रष्टासीति ॥ एकर्षिश्चाप्यथर्वणामितिऋग्भाष्योक्तेरितिभावः । उपजीव्याइतिप्रतीतिनिरासायाह ॥ त्वंपूजकाइति ॥ हेमातरिश्वेति ॥ नङिसंबुद्ध्योरितिनलोपनिषेधाभावश्छांदसइतिभावः । अतएवारुचेराह ॥ मातरिश्वनोभूतवायोरितिवेति ॥ ६ ॥ अधिदैवादिकमित्यादिपदेनाधिभूतंगृह्यते । एतद्विवरणात्मकोत्तरखंडे अधिदैवाधिभूतधारकत्वस्योक्तत्वात् । श्रीप्रज्ञाशब्दौप्रकृतोपयोगितयाव्याचष्टे ॥ प्रज्ञाधारणशोभामितियावदिति ॥ प्रकाशकत्वशक्तिचेति ॥ ७ ॥ इतिद्वितीयप्रश्नप्रतिवचनं ॥ २ ॥ ७ ॥ अथहैनंकौसल्यः ॥ प्रागुक्तमिति ॥ प्रथमप्रश्ने प्रजापतिनामापरमेश्वरोरयिप्राणौसृष्ट्वा तद्द्वाराऽखिलजगज्जन्मादिकर्तेत्युक्तं । द्वितीयप्रश्नेपि आकाशादिमुख्यप्राणांतदेवानांविष्णुसन्निधानेनैवधारकत्वंप्रकाशकत्वंचाभिप्रेतं । प्रथमतएवविष्णोःप्रजापतिनामोक्त्याप्रजाशब्देनजगतोभगवज्जन्मोक्त्यातस्यस्रष्टृत्वंलब्धं । पतिशब्देनपालकत्वंचेतिभावः । आश्वलायनेनकृतप्रश्नेषुप्रथमःप्रश्नःसिद्धार्थइत्याशंक्यपरिहरति ॥ समिथुनमुत्पादयतइत्यादिना ॥ एवंमाढ्यस्येति ॥ द्वितीयप्रश्नोक्तप्रकारेणमहानुभावस्येत्यर्थः ॥ इत्यभिप्रायइति ॥ तेनसिद्धार्थत्वंप्रश्नस्यनेत्युक्तंभवति । कथमित्यस्यकस्मात्कारणादितिव्याख्या । समवप्रवि

भ्यःस्थइतिनियमात्प्रतिपूर्वस्थाधातोरात्मनेपदाप्रसक्तेराह ॥ प्रतितिष्ठतेप्रतितिष्ठतीति ॥ आत्मनेपदंछांदसमितिभावः । परिहारानुसारेणप्रश्नतात्पर्यमाह ॥ केतेविभागाइत्यादिना ॥ अधिभूतादिकमित्यत्रादिपदेनाधिदैवंग्राह्यं ॥ १ ॥ प्रशस्य स्तुत्वा । मनोकृतेनेत्यत्रककारस्यहश्त्वाभावात् हशिचेत्युत्वाप्राप्तेरुत्वंच्छांदसमित्यभिप्रेत्याह ॥ मनःकृतेनेति ॥ मनःपरं ब्रह्मेति ॥ मननान्मनउद्दिष्टइतिवचनात् मनोब्रह्मेतिश्रुतेश्चेतिभावः ॥ आत्मनःप्रकृतस्येति ॥ प्रकृतत्वादात्मनइत्यध्याहारइतिभावः ॥ आत्मानंवेत्यादिप्रश्नेति ॥ आत्मानंप्रविभज्यकथंप्रतिष्ठतइतिप्रश्नेत्यर्थः ॥ मोक्षदातृत्वेति ॥ पुण्यलोकशब्देनमुख्यत्वात्मोक्षग्रहणादितिभावः । सएनान्ब्रह्मगमयति विष्णुर्हिदातामोक्षस्यवायुश्चतदनुज्ञयेत्युक्तेर्मोक्षदातृत्वंमुख्यप्राणस्यलिंगं ॥ व्यामिश्रमिवेति ॥ विरुद्धार्थमिवेत्यर्थः । आत्मनोजातत्वादुपचारेणात्मप्रविभागानित्येतत् । केतेविभागाइत्यादिविभागप्रश्नोत्तरं । भिन्नेषुभागत्वमुपचारेणघटनीयमितिभावः । स्वयंचतत्तत्क्रियेत्यादिकोर्थःप्राणःस्वयंप्रतिष्ठतइतिश्रुत्याध्वनितइत्याशयः ॥ ३ ॥ पायूपस्थमिति ॥ प्राण्यंगत्वादेकवद्भावइतिभावः ॥ तेनसमाननामेतिशेषइति ॥ कश्चैषांव्यापारइतिप्रश्नपरिहारेसमानोदानपदयोःप्रवृत्तिनिमित्तस्यश्रुतावुदितत्वात्तदनुसारेणापानादिपदेष्वपितदुक्तिरितिज्ञेयं । किंतेनेति तस्मादित्यस्यावतारिका ॥ संसर्ज्ञानेंद्रियवृत्तयइति ॥ चक्षुरादिज्ञानेंद्रियाणांमनोबुद्धिभ्यांसहसप्तत्वंद्रष्टव्यं । हृदिह्येषआत्मेत्यस्यप्रकृतोपयोगादर्शनात्तत्संगमयितुंशंकते ॥ नन्विति ॥ विषयसंसर्गेणेति ॥ तस्यज्ञानरूपत्वादितिभावः ॥ ४ ॥ एकशब्दस्यवैयर्थ्यमाशंक्यव्याख्याति ॥ एकोत्तरंशतमिति ॥ ननुएकोत्तरशतनाडीनांमध्येएकैकस्यांशतसंख्याकोपनाड्योभवंती

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्युक्तौशतोत्तरायुतसंख्याकनाडीनांलाभेपिवक्ष्यमाणद्वासप्ततिसहस्रनाडीनाकथंलाभइत्यतआह ॥ [९।८।७]पुंनस्तासांचेति ॥ अयुत संख्याकनाडीनांमध्येएकैकस्यांसप्तसप्तप्रतिनाड्यः । शतानांनाडीनांमध्येएकैकस्यांविंशतिविंशतिप्रतिशाखानाड्योभवंतीतिव क्तव्यमित्यर्थः । ततश्चसंभूयप्रतिशाखानाडीनांद्वासप्ततिसहस्राणिसंपद्यंतइतिज्ञेयं । प्रतिशरीरमितिद्वासप्ततिंद्वासप्ततिमितिवी प्साभिप्रायवर्णनं ॥ द्वितीयेति ॥ नाडीसहस्राणीतिद्वितीयेत्यर्थः ॥ [९।८।८]षष्ठ्यर्थेयोजनीयेति ॥ यद्यपिआदशतःसंख्याःसंख्ये ये अतःपरंसंख्यानेसंख्येयेचेतिवचनात् द्वासप्ततिशब्दस्यसंख्येयपरत्वेननाडीसहस्रशब्दसामानाधिकरण्यसंभवाच्छतंब्राह्मणा इत्यादिवत् द्वासप्ततिंद्वासप्ततिंनाडीरूपसहस्राणिजानीयादितियथाश्रुतैवयोजनासंभवति नतुषष्ठ्यर्थेद्वितीयेतियोजनेति । तथापियुगानामेकसप्ततिमित्यादौसंख्यायांसंख्याशब्दस्यप्रयोगप्राचुर्यात्संख्यावाचित्वमेवस्वीकृत्यविभक्तिविपरिणामेनषष्ठ्यर्थे द्वितीयायोजितेतिज्ञेयं । अथैकयेत्यत्र एकयासहस्रासुप्रधानयानाड्यापुण्यंलोकंनयतीतिप्रतीयते । इदंचानुपपन्नं । सुषुम्नाया मोक्षमार्गत्वादित्यतःचरतीत्यनुकृष्यभिन्नवाक्यतयाव्याचष्टे ॥ [१०।९]अथेति ॥ पुण्येनेत्यादौपुण्यादिलोकनयनेस्वकृतंपुण्यादिकं निमित्तमुच्यतइत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ [१०।१०]जीवकृतमिति ॥ [१०।१०]निमित्तीकृत्येति ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीयायाअसंभवाद्धेतौतृ तीयेत्युक्तंभवति ॥ [१०।१०]एवंज्ञानेनेति ॥ दद्यान्मोक्षादिकमितिभाष्यादितिभावः । पुण्यपापयोरन्यतरप्राचुर्येणपुण्यादिलोकप्राप्तेः समप्रधानाभ्यामित्युक्तं । साधनानुरूप्यद्योतनायसमदुःखसुखमितिमनुष्यलोकविशेषणं ॥ ५ ॥ कथंबाह्यमित्यादीत्यत्रादिश

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ब्देनकथंचाध्यात्ममितिप्रश्नग्रहणं । कथमभिधत्तइतिप्रश्नपरिहाराय तंदधदित्युक्तं । अनेनाधिदैवधारकत्वमुक्तंज्ञेयं । तंदधत् तद्धारकःसन् । उद्गच्छति ऊर्ध्वंऊर्ध्वभागंगच्छति । प्राणएव मुख्यप्राणएव । प्राणवायुं स्वदासभूतंप्राणवायुं । अनुगृह्णानोधारणादिनानुग्रहंकुर्वाणः । अभिप्रायमाह ॥ [१०।१४] एतेनेति ॥ ननुप्राणादिरूपाणामध्यात्मधारकत्वंपूर्वमेवोक्तं । सत्यं । अधिदैवादिगतानिप्राणादिरूपाणितेभ्योविभक्तानितान्येवस्वाधिष्ठानैःसहजीवशरीरेस्थित्वास्वानुग्राह्यंप्राणादिपंचकंधृत्वाजीवधृत्यनुकूलानिभवंतीत्यत्रोच्यते । पूर्वंतुश्वासप्रणयनादिव्यापारविशेषवंतिकेवलाध्यात्मगतान्येवतानिदासपंचकमधिष्ठायस्थानविशेषेषुस्थितान्युदितानीतिस्फुटत्वान्नदोषः । अतएवपुनःप्रश्नवाक्यमप्युपपद्यते । अधिष्ठानेनसहस्थितिस्तुतस्मादुपश ांततेजाइत्यत्रस्फुटीकृता । तदभिमानिनंचप्राणवायुमिति । अभिधत्तइतिपूर्वेणान्वयः ॥ [१०।१५] एवंमुत्तरत्रापिज्ञातव्यमिति ॥ मुख्यप्राणोपाननाम्नारूपेण बहिःपृथिवीमभिधत्ते । अध्यात्मंचाधिष्ठानभूतयापृथिवीदेवतयासहैवपुरुषस्यापानदेशेस्थित्वापानवायुंजडभूतंतदभिमानिनंच स्वदासभूतंअपानवायुमभिधत्ते । तथाबहिर्द्यावापृथिव्योर्मध्येयआकाशधारकोमुख्यप्राणरूपःसमानवायुःसस्वाधिष्ठानेनाकाशेनसहपुरुषशरीरेजडभूतंसमानवायुंतदभिमानिनंस्वदासभूतंसमानवायुमभिधत्ते । तथाबहिर्वायुधारकोयोव्यानोमुख्यप्राणस्वरूपःसएवस्वाधिष्ठानभूतेनवायुनासहपुरुषशरीरगंजडभूतंव्यानवायुंतदभिमानिनंस्वदासभूतंव्यानमभिधत्ते । तथाबहिस्तेजोधारकोयउदानोमुख्यप्राणस्वरूपःसस्वाधिष्ठानभूतेनतेजसासहपुरुषदेहगंजडभूतमुदानंतदभिमानिनंस्वदासभूतमुदानंचाभिधत्तइतिद्रष्टव्यमित्यर्थः । अंतरेत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्याह ॥ अंतरा [१०।१६] द्यावापृथिव्योर्मध्येयदाकाशइति ॥ हवावेत्येतस्यव्याख्यानं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

इत्येतत्प्रसिद्धमिति । अत्रयत्तेजोधिष्ठानकमुख्यप्राणरूपोदानस्यदेहेधिष्ठानभूततेजसासहस्थित्वोदानधारकत्वमुक्तं तदुपपादक
त्वेनतस्मादुपशांततेजाइतिमूलंयोजयितुमवतारयति ॥ [१०।१८]**कथमितीति** ॥ तेजसासहैवोदानोवर्ततइतिकथंज्ञातव्यमित्यर्थः ॥
[१०।१८]**अंतरिति** ॥ शरीरांतरित्यर्थः । सइत्यस्यप्राप्स्यतीतिक्रिययान्वयः । अनुमायेतिल्यबंतस्यानुमीयतइत्युक्तानुमित्यपेक्षयोदाना
पगमानुमितेःपूर्वकालत्वादुपपत्तिः । अनुमीयते विद्वद्भिरितिशेषः ॥ ६ ॥ [१०।१२]**संगतिविशेषलाभादिति** ॥ यद्यपिकथमभिध
त्तइत्यादिप्रश्नपरिहारात्पूर्वमेवप्रश्नानुसारेणकेनोत्क्रमतइतिप्रश्नोत्तरंवक्तव्यं । तथाप्यध्यात्मंतेजोनियामकस्योदानस्यजीवनहेतु
त्वमुक्त्वातदुपपादयितुं तस्मादुपशांततेजाइति जीवानांमरणस्योदानाधीनत्वकथनप्रसंगादुत्क्रमणमपिउदानरूपेणैवभवतीतिके
नोत्क्रमतइति प्रश्नपरिहारकथने संगतिविशेषलाभादिदानींकेनोत्क्रमतइतिप्रश्नोत्तरमुच्यतइत्यर्थः । अतएवोदानरूपेणोत्क्रमण
मित्यनुपदमेववक्ष्यति ॥ [११।१२]**परमात्मनासहेति** ॥ तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामतीतिश्रुतेरितिभावः ॥ [११।१२]**यथासंकल्पितमिति** ॥ यं
यंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरमितिस्मृतेरितिभावः । इच्छार्थकस्यसंकल्पितशब्दस्यस्मृत्यर्थत्वेज्ञापकमाह ॥ [११।१३]**अतएवेति** ॥
यथाप्रतीतार्थत्वेप्यविरोधइत्याह ॥ [११।१३]**स्वाभिप्रेतामिति** ॥ अनेनात्मनास्वेनसंकल्पितमित्यपियोजनोक्ताभवति ॥ [११।१३]**अनेनेति** ॥
प्राणरूपस्यैवोत्क्रमणहेतुत्वेतेजसायुक्तइतिविशेषणंव्यर्थंस्यात् । अतउदानरूपेणजीवादीन्गृहीत्वातेनसाकंपरमात्मानमनूत्क्रामती
तिज्ञेयमित्यर्थः । एवमेवैषप्राणइतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेवसन्निधत्तइत्येतदर्थसंग्रहायविभुत्वमित्यस्यस्वाम्यंवेतिव्याख्यानांतरं ॥
[११।७]**चशब्देनेति** ॥ समुच्चितमितिशेषः । बाह्यधारकत्व मादित्यपृथिव्यादिधारकत्वं । उत्क्रमणं उदानरूपेणेतिशेषः ॥ ७॥ इति

तृतीयप्रश्नप्रतिवचनं ॥ ३ ॥ [११।८]**अथहैनंसौर्यायणी** ॥ नन्वत्रक्रियमाणाःप्रश्नाःसर्वेप्यनुपपन्नाः केषांचिद्व्यापारोपरमः केषां
चिन्नेतिसिद्धे कानिस्वपंतिकानिजाग्रतिचेतिप्रष्टव्यत्वात् जीवस्यैवस्वप्नदर्शनंसुखंचेत्यनुभवसिद्धत्वेनसिद्धार्थतापातात् । सर्वेषा
मन्याधीनत्वेसिद्धेकिमधीनाइतिप्रष्टव्यत्वात् दर्शनश्रवणादीनांइंद्रियव्यापाराणांजीवप्रयत्नानुविधायितादर्शनेनजीवाधीनत्व
स्यवा क्वचिज्जीवप्रयत्नव्यतिरेकेपितद्दर्शनेनतदनियमावगमेपि प्राणस्यैतद्वशेसर्वमित्यादिपूर्वोक्तरीत्या मुख्यप्राणाधीनत्वस्यवा
तस्यापिजीवत्वेनस्वातंत्र्यासंभवे यथैषापुरुषेच्छायेतिसर्वस्यपरमेश्वरवशत्वस्योक्तत्वेन परमेश्वरवशत्वस्यवा संभवेनप्रश्नानवका
शाच्चेत्यतोवक्ष्यमाणपरिहारानुसारेणतदभिप्रायंवदंस्तत्रतत्रान्यथाप्रतीतिंचनिराकुर्वन्व्याचष्टे ॥ [११।९]**भगवन्नित्यादि** ॥ [११।९]**स्वपंति**
सतीति ॥ इयंशेषोक्तिः । जाग्रदवस्थायांपुरुषशरीरेइंद्रियदेवानांउपरमाभावात् स्वापकालेगाढनिद्रायुतत्वेनस्वाप्नपदार्थदर्श
नाभावात्कथंस्वाप्नपदार्थदर्शनप्रश्नइत्यतआह ॥ [११।११]**स्वप्नोद्विविधइति** ॥ ननुशरीरिणोजीवस्यैवस्वप्नद्रष्टृत्वात् इंद्रियदेवानांच
तदभावात्कतरएषदेवःस्वाप्नान्पश्यतीतिप्रश्नासंभवमाशंक्यतदभिप्रायमाह ॥ [११।१२]**सर्वेंद्रियाणामिति** ॥ तत्रतत्रपृथगेववावतारि
काद्रष्टव्या। तथाचपश्यतीत्येतदंतर्णीतण्यर्थकमित्युक्तंभवति । योजनातुकतरइंद्रियाभिमानीदेवःस्वप्नावस्थापन्नंजीवंस्वप्नान्स्वाप्न
पदार्थान्पश्यतिदर्शयतीति । विषयसंसर्गादीत्यादिशब्देनविषयानुभवोगृह्यते ॥ [११।१३]**बहूनांतदयोगादिति** ॥ एकस्मिन्शरीरेब
हूनांस्वातंत्र्येएकस्मिन्नेवक्षणेऽनेकविरुद्धादिक्रियाप्राप्त्याशरीरमुन्मथ्येतेतिभावः ॥ [११।१४]**क्वचिदतद्वशत्वस्यापीति** ॥ निद्रारोगा
दिप्रतिबंधेइंद्रियदेवानांजीवापेक्षितज्ञानाद्यकरणदर्शनादितिभावः । अनवस्थितेरसंभवाच्चनेतरइतिसूत्रोक्तदूषणमाह ॥ [११।१४]**तस्यां**

SGF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

पीति ॥ तस्यापिजीवत्वेनैंद्रियदेवादिवन्नियामकांतरसापेक्षत्वे तस्याप्येवंतस्याप्येवमित्यनवस्थितिः । स्वातंत्र्यंचेदसंभवः । अस्यजीवत्वमेवनस्यादितिभावइतिकेचित् । जीवभूतस्यमुख्यप्राणस्यजीवांतरनियामकत्वेऽस्येश्वरनियम्यत्वानंगीकारे जीवांतरनियम्यत्वमंगीकार्यं । तस्याप्येवंतस्याप्येवमित्यनवस्थानात् । मुख्यप्राणस्यापिजीवत्वाविशेषाज्जीवनियामकत्वासंभवाच्चेत्यर्थइत्यपरे ॥ तत्कुतइति ॥ सर्वाश्रयत्वोपपादकं किमद्भुतंपरमेश्वरस्यमाहात्म्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ यथागार्ग्येतिवाक्यस्यप्रतीतार्थेलेशतोनुपपत्तिंप्रदर्श्यार्थांतरमुच्यतेभाष्ये । तत्रभाष्योक्तामनुपपत्तिंविवृण्वन्तद्दिशादार्ष्टांतिकवाक्यस्यापातप्रतीतार्थेप्यनुपपत्तिंवदन्भाष्यमवतार्यकिंचिद्व्याचष्टे ॥ अत्रार्कमरीचीनामित्यादिना ॥ अत्रेति ॥ अस्मिन्वाक्यइत्यर्थः ॥ अत्रेति ॥ एतद्देशइत्यर्थः । पृथग्दर्शनादिनेत्यादिशब्देनप्रकाशनादिव्यापारउच्यते ॥ स्वापेवक्तव्यइति ॥ इंद्रियप्रेरणारूपव्यापारोपरमइत्यर्थः ॥ सुप्तिगस्येति ॥ सुप्त्यवस्थापन्नस्यजीवस्यसंबंधिनोयेदेवाःतेषामित्यर्थमभिप्रेत्यसंबंधप्रदर्शनायतदिंद्रियाद्यभिमानीत्युक्तमित्यर्थः । सुप्तिगस्यापिभगवत्सामीप्यस्यप्रमितत्वाच्चशब्दमध्याहृत्यद्वितीयंव्याख्यानं ॥ ७ ॥ ततश्चायंसमग्रभाष्यार्थः ॥ अन्यदृष्टिव्यपेक्षया अन्येषांदेशांतरगतानांपृथग्दर्शनान्निमित्तात् । उपलक्षणमेतत् । प्रकाशनादिव्यापाराच्चसूर्यरश्मीनामुदयास्तमययोरविशेषेपि अस्तमयेतददर्शनात् । तेषांरश्मीनामेतद्देशगतैःप्रकाशनादिव्यापारहेतुत्वेनादृष्टत्वात्जातरश्मयःसूर्यमंडलंयांतीतिभ्रांत्यातथाव्यवह्रियंते । एवमुदयेपिमंडलमात्रदर्शनानंतररश्मीनांक्रमेणदृष्टेर्मंडलान्निर्गत्यचरंतीतिभ्रांत्यैवोच्यंतइति
द्रष्टव्यं । तथाचभ्रांतिप्रतीतार्थोदृष्टांततयात्रोच्यतइत्युक्तंभवति । अत्रदृष्टांतवाक्येतेजोमंडलएकीभवंतीतिभ्रांत्यनुवादेनमरी

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

चीनांसूर्यमंडललक्षणैकस्थानप्राप्तभ्रमनिमित्तत्वंप्रकाशतापनादिव्यवहारहेतुत्वंचेतियत्प्रमेयद्वयमभिप्रेतंतदनुसारेणदार्ष्टांतिकवाक्यार्थउच्यते ॥ **एवमिति** ॥ ईर्यंते श्रुताविति शेषः । एकीभावशब्दप्रयोगस्यस्वरूपैक्यप्राप्तौक्काप्यदृष्टत्वात् । गावःसायंगोष्ठेएकीभवंतीत्यादौएकस्थाननिवासप्राप्तौचदृष्टत्वात् । बहुतरक्षीरेणैकीभूतस्यपृथग्व्यवहारादर्शनेनैकीभावशब्दस्यतत्कार्येप्रवृत्त्यकरणत्वेचलक्षणासंभवादितिभावः । अत्र देवानांस्वस्वव्यापारकर्तृत्वमेवप्रकृतप्रश्नस्योत्तरतयाभिप्रेतं भगवत्सामीप्यप्राप्तिस्तुस्वस्वस्थानेषुस्थितानांतेषांव्यापाराभावासंभवात्तदुपपादकतयोक्ता अन्यथाऽसंगतेः । तेनतर्ह्येषपुरुषोनशृणोतीत्यादिप्रपंचनाच्चेति । शरीरी जीवः ॥ [१२।४] **मनसिस्थितईति** ॥ मनसीत्यनंतरंस्थितइतिश्रुतौशेषोक्तिः । तैजसनामकविष्णुविशेषणंचैतत् । उपनिषदिअन्यदप्यध्याहरति ॥ [१२।४] **सुषुप्तावित्यादिना** ॥ प्राज्ञनामकविष्णुविशेषणमेतत् ॥ [१२।४] **अनेनेति** ॥ उपनिषदिमनसीतिवचनेनेत्यर्थः ॥ **यतएवमिति** ॥ स्वप्नेमनोव्यतिरिक्तसर्वेंद्रियाणामुपरमइत्यर्थः ॥ [१२।६] **स्वप्नाविवक्षयाचैतदिति** ॥ दर्शेंद्रियमात्रव्यापारराहित्यकथनमित्यर्थः ॥ [१२।६] **नमनुतइत्याद्यपीति** ॥ आदिशब्देन नबुध्यतेनाहंकरोतिनचेतयतइत्यादिपरिग्रहः । संकल्पादिरूपमनोव्यापारादिकंनकरोतीत्यर्थः । श्रुतौसर्वेंद्रियव्यापाराभावोक्त्यनंतरंस्वपितीत्याचक्षतेइत्यस्यासंगतत्वशंकावारणार्थं पूर्वोक्तहेत्वनुवादपूर्वकंकर्त्रध्याहारंकुर्वंस्तद्वाक्यंयोजयति ॥ [१२।६] **यतएवमिति** ॥ आचक्षते जीवमितिशेषः । अत्र स्वंह्यपीतोभवतीतिश्रुत्यंतरोक्तहेतुमर्थकथनपूर्वकंयोजयति ॥ [१२।७] **स्वंस्वतंत्रमिति** ॥ [१२।७] **अप्येतीति** ॥ अपि अपिहितःप्राज्ञेनालिंगितः । एति प्राज्ञंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ [१२।८] **प्राणाःप्राणादीति** ॥ प्राणाएवाग्नयःइतिविवक्षितविग्रहगतबहुवचनार्थःप्राणादीति । ननु

SGDF
Sri Gurgeshwar Digital Foundation

प्राणापानव्यानानामेवोत्तरत्राग्नित्वस्य समानोदानयोरध्वर्यूद्गातृभावस्यवक्ष्यमाणत्वात्कथंप्राणादीनांपंचानामग्नित्वमुक्तमित्यत आह ॥ **अग्नयइत्युपलक्षणमिति** ॥ उपलक्षणेबीजमाह ॥ **ऋत्विग्भावस्यापीति** ॥ प्राणादीनांपंचानांमध्यइतिशेषः ॥ **अग्न्यादित्वमित्युच्यतइति** ॥ अग्नित्वंऋत्विक्त्वंचकथमित्यतउच्यतइत्यर्थः ॥ **पश्चिमत्वेति** ॥ पश्चिमद्वारभूतेगुदेविद्यमानत्वेनापानस्यपश्चिमत्वमित्यर्थः ॥ **होमांगत्वसाम्यादिति** ॥ व्यानायस्वाहेतिहोमांगत्वसाम्यादित्यर्थः ॥ **प्राणोऽपानादिति** ॥ यथागार्हपत्याग्नेःपृथक्कृत्वाऽऽहवनीयकुंडेनीतोग्निराहवनीयइत्युच्यते तथाऽपानप्रदेशात्अपानरूपमुख्यप्राणात्पृथक्कृतःश्वासरूपःमुखेनीतआहवनीयइतिभावः ॥ **पराधीनेति** ॥ यथाप्रसिद्धयजमानस्यस्वर्गादिफलंऋत्विगधीनं तथासुषुप्तौजीवस्यसुखरूपफलप्राप्तेरुदानाधीनत्वादितिभावः । ननुप्राणाग्नयएवैतस्मिन्पुरेजाग्रतीत्युक्तप्राणाग्नित्वाद्युपपादनार्थं गार्हपत्योहवेत्यादेर्ब्रह्मगमयतीत्यंतस्यवाक्यस्यप्रवृत्ततया मनोहवावयजमानइत्यनेनमनःशब्दितजीवस्ययजमानत्ववचनंप्रकृतासंगतमेवेत्यतआह ॥ **इत्युत्तरार्थवचनमिति** ॥ उदानस्योद्गातृत्वोपपादनार्थप्रवृत्ते सएषएनंयजमानमहरहर्ब्रह्मगमयतीत्यस्मिन्वाक्ये एनंयजमानमितिपरामर्शार्थं उपोद्घातसंगत्याजीवस्ययजमानत्वमुक्तमितिभावः । उदानस्यकथमिष्टफलत्वमित्यतोलक्षणयेष्टफलशब्दंव्याचष्टे ॥ **यज्ञफलप्रतिपादकइति** ॥ इष्टफलप्रतिपादकत्वकथनस्यकथमत्रोपयोगइत्यतआह ॥ **उद्गातेतियावदिति** ॥ उदानस्यफलप्रतिपादकत्वेकथमुद्गातृत्वमित्यतआह ॥ **फलप्रतिपादकत्वसाम्यादिति** ॥ उद्गातुर्यज्ञफलप्रतिपादकत्वेनोदानस्यतत्साम्यादितिभावः । ननूदानस्याहरहर्ब्रह्मगमकत्वेश्रवणादिसाधनवैयर्थ्यमित्यतोविवक्षितंब्रह्मगमनमाह ॥

सुषुम्नागतमिति ॥ प्राज्ञमित्यर्थः । ननुकानिजाग्रतीतिप्रश्नस्य प्राणाजाग्रतीतिजागरणवचनेनैवपरिहर्तव्यत्वा दपृष्टप्राणाग्नित्व ऋत्विक्त्वकथनमसंगतमेवेत्यतआह ॥ **यएवंवेदेति** ॥ **ब्रह्मप्राप्तिफलमिति** ॥ ब्रह्मप्राप्तिलक्षणंमोक्षफलमित्यर्थः ॥३॥ **तृतीयस्येति** ॥ कतरएषदेवःस्वप्नान्पश्यतीत्यस्येत्यर्थः । ननुदेवानामस्वप्नत्वादेषदेवःस्वप्नेमहिमानमनुभवतीत्ययुक्तमित्यतआह ॥ **तेनानुगृहीतोजीवइतियावदिति** ॥ ननुस्वस्यदुःखित्वादेरप्यनुभवात्कथंमहिमानमित्युक्तमित्यतोपेक्षितमध्याहरति ॥ **अन्यच्चेति** ॥ दुःखादिकंचेत्यर्थः । दृष्टंदृष्टमनुपश्यतिइत्यत्रवीप्सायांद्विर्वचनमितिभ्रांतिंवारयति ॥ **यमर्थंपश्यतीत्यादिना** ॥ अनेनदृष्टंदृष्टमितिद्विरुक्तेर्नित्यवीप्सयोरित्यत्रनित्यशब्दस्यावधारणार्थत्वमाश्रित्यदृष्टमेवार्थमित्यर्थपरत्वमुक्तंभवति । उत्तरत्रश्रुतमेवार्थमित्यादावेवकारस्तु अस्यैवार्थस्यस्पष्टीकरणार्थः । दृष्टश्रुतयोर्ग्रहणं स्पृष्टादेरुपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्याह ॥ **एवमन्यदपीति** ॥ अदृष्टमित्यस्यसर्वथाऽदृष्टमित्यर्थप्रतीतेराह ॥ **जन्मांतरइति** ॥ तत्समभिव्याहृतदृष्टशब्दस्यप्रतियोगिसमर्पकस्यास्मिन्जन्मनिदृष्टमित्यर्थकत्वेनास्यतद्भिन्नजन्मांतरेदृष्टमित्यर्थकत्वमितिभावः ॥ **एवमुत्तरत्रापीति** ॥ अस्मिन्जन्मनिश्रुतंश्रुतं जन्मांतरेऽश्रुतंअश्रुतंघ्राणादिनाऽस्मिन्जन्मनिआघ्रातादिकंअनुभूतं जन्मांतरेआघ्रातादिकमननुभूतमितिद्रष्टव्यमित्यर्थः । ननुअनुभूतंचाननुभूतंचेत्यस्य दृष्टंचादृष्टंचश्रुतंचाश्रुतंचेत्यनेनपौनरुक्त्यमाशंक्य गोबलीवर्दन्यायेन दृष्टादृष्टश्रुताश्रुतेत्येवंरूपविशेषवाचिपदसमभिव्याहृतानुभूताननुभूतवाचिपदयोः अस्मिन्जन्मनिस्पृष्टादिकंअनुभूतं जन्मांतरेस्पृष्टादिकमननुभूतमित्यर्थकत्वान्नदोषइत्याह ॥ **अनुभूतमननुभूतमिंद्रियांतरेणेति** ॥ इंद्रियांतरेणेत्यस्यदृष्टिश्रुत्यतिरिक्तत्वगा

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

दींद्रियेणेत्यर्थः । तदानीं स्वप्नकाले । स त्वकचिद्विद्यमानं । अस न्निवृत्तं स्वप्नात्पूर्वंध्वस्तं । यद्यप्येतयोःसदसतोःस्वप्नावस्था यांदर्शनाभावः वासनामयत्वाभावात् । तथाप्यत्रसदसच्छब्दाभ्यांतत्सदृशयोर्ग्रहणमितिभावः ॥ [१३।१०] चतुर्थमिति ॥ कस्यैत त्सुखंभवतीत्येतंप्रश्नमित्यर्थः ॥ [१३।१२] भगवंतमिति ॥ प्राज्ञमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ननुशरीरशब्दस्याबाधितश्रौतप्रयोगबलात् जीववा चित्वांगीकारे भगवतःशरीरवदितिपूर्वभाष्ये जीवेशरीरशब्दस्यगौणवृत्तिप्रदर्शनमसंगतमित्यतआह ॥ [१३।११] तथापीति ॥ शरीरश ब्दस्यजीवेगौणवृत्त्यनंगीकारेपीत्यर्थः । तात्पर्यमेवोक्तमित्यत्र नगौणावृत्तिःप्रदर्शितेत्यवधारणार्थः । किंतत्तात्पर्यमित्यतःतदुप पादयति ॥ [१३।१२] तथाहीति ॥ [१३।१३] परमेश्वरसन्निधानसामर्थ्योद्भूतमिति ॥ अत्रस्वरूपसुखमनुभवतीतिवक्तव्ये परमेश्वरेत्यादि वचनं तमोयोग्यानांस्वरूपसुखाभावेपि सुषुप्तिकालेसुखानुभवसमर्थनार्थं । परमेश्वरपदग्रहणेन सुषुप्तिकालेमनसउपरमेपिअ चिंत्यैश्वर्यवशात्स्वसन्निधानेननिमित्तेनवृत्तिरूपंसुखंजनयित्वासुखानुभवकरणस्यसूचितत्वात् । मुक्तियोग्य नित्यसंसारिणांतु स्वरूपसुखस्यसत्त्वेनतदनुभवसंभवः । सुषुप्तिकालेबाह्येंद्रियाणामुपरमेपि स्वरूपेंद्रियेणैवसौषुप्तिकसुखानुभवइतिज्ञातव्यं ॥ [१३।१३] आत्मस्वरूपज्ञानेनेति ॥ साक्षिरूपेणेंद्रियेणेत्यर्थः ॥ [१३।१५] अंतिमप्रश्नेति ॥ पराधीनाएतेसर्वेकस्मिन्प्रतिष्ठिताभवंति । परमेश्वर श्चेदाश्रयःतत्कुतइत्यंतिमप्रश्नेत्यर्थः ॥ [१३।१५] सदृष्टांतोयथेति ॥ तच्छब्दस्यप्रसिद्धार्थकस्यदृष्टांतपरत्वमाश्रित्येदंवचनंज्ञेयं । परमे श्वरस्यसर्वाश्रयत्वं वृक्षस्यपक्ष्याश्रयत्वं येनप्रकारेणतेनप्रकारेणेतिभावः ॥ [१३।१६] वासोयत्रेति ॥ अत्र वाससोनिवासस्यवृक्षो वा ॥ १६ ॥ सोवृक्षइतिषष्ठीतत्पुरुषः तस्यतात्पर्यार्थः ॥ [१३।१६] वासोयत्रात्मनांतंवृक्षमिति ॥ अत्रात्मशब्दःस्वात्मार्थः वासोनिवासः । वस

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

निवासइत्यतःवसेर्णिच्चेतिभावेऽसुन्प्रत्ययेणित्वाद्वृद्धौवाससूइतिसांतःशब्दइतिकेचित्व्याचक्षते । वासइत्यस्याकारांततां सांत
तांवाऽभ्युपेत्यभिन्नपदत्वमाश्रित्य यत्रात्मनामित्यस्याध्याहारंचांगीकृत्य वासोयत्रात्मनामितिव्याख्यानमित्यपिभाति । संप्रतिष्ठं
तइत्येतत्प्रपूर्वकतिष्ठतेर्गमनार्थत्वमाश्रित्यव्याचष्टे ॥ [१३।१७] संप्रतिष्ठंतेअभिगच्छंतीति ॥ प्रस्थानंगमनंगमइत्यमरोक्तेःरूढ्याश्रये
णार्थमुक्त्वायोगाश्रयेणाप्यर्थमाह ॥ [१३।१६] तमाश्रित्यतिष्ठंतिचेति ॥ संप्रशब्दयोरुपसर्गत्वात्ससाधनक्रियाप्रतिपादकत्वेन तमा
श्रित्येतिव्याख्यातं । पृथिव्यादिशब्दानांसंकलय्योक्तेः । केषांचिच्छब्दानांअप्रतीतार्थत्वाद्विविच्यार्थमाह ॥ [१३।१७] अत्रपृथिवीत्या
दिनेति ॥ श्रुतौआपोमात्रेतिसमासपदेषष्ठ्याःसुपांसुपोभवंतीतिवार्तिकेनच्छांदसोजसादेशः ॥ [१३।१८] अंतःकरणपंचकमिति ॥
अंतःकरणप्रभेदपंचकमित्यर्थः । तत्रसंकल्पविकल्पात्मकंमनः । करोमिनकरोमीतिसंकल्पविकल्पौ निश्चयात्मिकाबुद्धिः । अ
स्वरूपेस्वरूपत्वबुद्धिरहंकारः । स्वातंत्र्यबुद्धिरितियावत् । अस्थिरस्मरणंचित्तं चित्तस्यविषयेषुव्याप्तिश्चेतना । बहुविषयकत्व
मितियावत् । ननु स्थलांतरेमनोबुद्धिरहंकारश्चित्तंचेतनेतिकथ्यते । अत्रतुपंचमंतेजइति अतस्तद्विरोधइत्यतआह ॥ [१३।१८] तेजःश
ब्देनेति ॥ एवंहवैतत्सर्वंपरेआत्मनिसंप्रतिष्ठतइति परमात्मनःसर्वनियामकत्वमुक्तं । तदयुक्तं । पृथिवीचेत्यादौप्रकृत्यादेरनु
क्तत्वादित्यतआह ॥ [१४।१] सर्वस्यापीति ॥ प्रकृत्यादेःसर्वस्यापीत्यर्थः । संग्रहः । कर्तव्यइतिशेषः । उपलक्षणयाप्रकृत्यादेर्ग्रहणंका
र्यमितियावत् । एवममुख्यनियम्यमुक्त्वा मुख्यनियम्यमाह ॥ [१४।१] प्राणइति ॥ तस्यकथंपृथिव्याद्यपेक्षयामुख्यनियम्यत्वमित्यत
आह ॥ [१४।१] मुख्यइति ॥ मुख्यवायुत्वादित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ [१४।१] धारकइति ॥ सर्वस्यधारकत्वात् । अयंभावः । पृथिव्यादेः

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

साक्षान्मुख्यप्राणनियम्यत्वं मुख्यप्राणस्यसाक्षाद्भगवन्नियम्यत्वमिति । तदेवदर्शयति ॥ [१४।१] तेनविधारयितव्यंपृथिव्यादिकंसर्वमिति ॥ ५ ॥ कथंसर्व[१४।१]स्यतदधीनतेतीति ॥ कथंमुख्यप्राणद्वारासर्वस्येश्वरनियम्यत्वंज्ञातव्यमितिशंकायामित्यर्थः । ननुद्रष्टास्प्रष्टेत्यादिनाद्रष्टृत्वाद्युक्तिप्रतीतेश्चक्षुरादीनामीश्वराधीनत्वोक्तिःकथमित्यतोद्रष्टेत्यादावंतर्णीतण्यर्थत्वमाश्रित्यचक्षुरादीनामित्यध्याहृत्यईश्वराधीनत्वंघटयति ॥ [१४।१] चक्षुरादीनामिति ॥ तथाचद्रष्टेत्यादौ चक्षुरादीनामिंद्रियाणांतदभिमानिदेवतानांचदर्शयितेत्यादिप्रतिपदंबोध्यं । दर्शनादिशक्तिप्रदइतितुतात्पर्योक्तिः । ननुविज्ञानात्मेत्यत्रापिअंतर्णीतण्यर्थत्वेद्रष्टेत्यादिनापुनरुक्तिःस्यादित्यतआह ॥ [१४।२] स्वयंचेति ॥ विज्ञानात्मापुरुषइत्यस्योपयोगंदर्शयति ॥ [१४।३] अंतश्चेति ॥ सर्वज्ञत्वात्पूर्णत्वाच्चेत्यर्थः ॥ [१४।३] तदस्येति ॥ सचासावयंचतदयं । तस्यतदस्य । तच्छब्देनपृथिव्याद्याधारत्वपरामर्शः । तथाच तदस्य पूर्वोक्तपृथिव्याद्याधारस्यास्यविज्ञानात्मनोवेदनस्य ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ [१४।४] अच्छायमविद्यारहितमिति ॥ छायत्वविद्यासंप्रोक्तेतिकाठकभाष्योक्तेरितिभावः ॥ वेदयतेवि[१४।५]जानातीति ॥ चुरादित्वात्स्वार्थेणिजितिभावः ॥ सर्व[१४।५]प्रधानस्येति ॥ सर्वोविष्णुस्तंजानातीतिविग्रहः । विष्णोःसर्वत्वंनाम स्वातंत्र्येचविशिष्टत्वइत्युक्तेःसर्वप्राधान्यमित्यर्थः ॥ सर्व[१४।५]कारणस्यचेति ॥ सर्वशब्दस्यतत्कारणेब्रह्मणिलक्षणेतिभावः । सर्वज्ञशब्दस्यैवगौणीवृत्तिमाश्रित्यपक्षांतरमाह ॥ [१४।६] तत्सदृशत्वादिति ॥ ब्रह्मसदृशत्वाज्जगतइत्यर्थः । पक्षांतरमाह ॥ सर्वस्यापि[१४।६]कर्मादेरिति ॥ तथाचसर्वंकर्मादिकंजानातीतिविग्रहः । ज्ञानिनोशेषकर्मज्ञानस्यबाधितत्वात्सर्वशब्देनाशेषकर्मसाध्यज्ञानविषयीभूतंब्रह्मगृह्यते । यद्यप्येकैकस्यज्ञानिनःसर्वकर्मकरणंनास्ति । तथापि बहूनांतत्तत्कर्मजन्यज्ञान

संभवात्सर्वकर्मजन्यज्ञानविषयत्वंब्रह्मणःसंभवति ॥ ततश्चसर्वज्ञत्वंनामबह्वधिकारिकृतसर्वकर्मजन्यज्ञानविषयीभूतब्रह्मज्ञत्वमेवेतिभावः ॥ [१४।६] प्राज्ञमनेनेति ॥ ज्ञाधातोरातोनुपसर्गेकइतिकर्तरिकप्रत्ययइतिभावः । ज्ञानिनोब्रह्मैक्यस्यबाधितत्वात् उत्तरत्रप्रमाणवाक्ये सर्वमेवाविवेशेतिव्याख्यातत्वाच्चेत्यतआह ॥ [१४।७] तद्भूतइवेति ॥ विज्ञानस्व[१४।७]रूपोजीवइति ॥ अत्रविशब्देन नित्योत्तमत्वरूपविशिष्टत्वंगृह्यते । आत्मशब्देनस्वरूपंदेहोजीवश्चगृह्यते । ज्ञानशब्दश्चआनंदाद्युपलक्षकः । तथाचवि सर्वदाविद्यमानं दुःखाद्यसंभिन्नंयज्ज्ञानानंदादिकं सएवात्मादेहोयस्यसजीवोविज्ञानात्मेत्यर्थः । एतस्यकुत्रोपयोगइत्यतआह ॥ शरीरेसुखं[१४।७]भवतीतिह्युक्तमिति ॥ सौर्यायणेर्गार्ग्यस्यप्रश्नोत्तरगतत्वात्सौम्येतितस्यैवाभिमुखीकरणमितिनभ्रमितव्यमित्याह ॥ सोम्येतिकस्य[१४।१०]चित्संबुद्धिरिति ॥ अस्यश्लोकगतत्वादितिभावः । आविवेशेत्यस्यलिड्त्वाद्भूतार्थत्वमात्रत्वभ्रांतिंवारयति ॥ [१४।१] ध्रुवंमाविशत्येवेति ॥ एष्यत्तुनिश्चितंयत्तदतीतत्वेनभण्यतइतिवचनादितिभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ इतिचतुर्थप्रश्नप्रतिवचनं ॥ ७ ॥ ४ ॥ [१४।१०] अथहैनंशैब्यः ॥ [१४।१०] एवमुक्तलक्षणमिति ॥ पृथिव्यादिसर्वाधारत्वलक्षणमित्यर्थः । ॐकारंप्रणवमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ ओमित्या[१४।१२]क्रियमाणमिति ॥ विष्ण्वादिशब्दान्विहायोंकारमित्युक्तेरभिप्रायमाह ॥ [१४।१३] ओमितिमंत्रेणेति ॥ एकमात्रमभिध्यायीतेत्यत्रावयवार्थाप्रतीतेर्विशेष्याप्रतीतेश्चविग्रहप्रदर्शनपूर्वकंतद्वक्तुं तदुपयुक्तमाह ॥ [१४।१६] अकारेत्यादिना ॥ यद्यपिअवतेष्टिलोपश्चेतिउणादिसूत्रेणअवधातोर्मन्प्रत्ययंकृत्वा प्रत्ययटिलोपंविधाय ततोज्वरत्वरेतिसूत्रेणधातोरुपधायाश्चोठि सवर्णदीर्घे सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणे ओमितिरूपनिष्पत्तिः ॐतत्ववाचीह्योंकारइत्यनुव्याख्यानेआचार्यैरंगी

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

कृता । तथापिव्याख्यानांतरमेतदित्यवधेयं । अस्मिन्पक्षेतु । अतसातत्यगमनइतिधातोरौणादिकेडप्रत्ययेअइतिरूपं वेञःक्वि
पि वचिस्वपीतियजादित्वात्संप्रसारणेउइतिरूपं । मन्यतेरौणादिकेड्विप्रत्ययेमइतिरूपं । पूर्वयोरकारोकारयोराद्गुणेॐमितिरूप
निष्पत्तिः । इममेवपक्षमभिप्रेत्याकारादीनामोंकारांशत्वोक्तिरवधेया । श्रुतौअंशस्यैवमात्रेतिवचनंज्ञेयं ॥ [१४।२०] तत्फलरूपमिति ॥
एकमात्रार्थज्ञानपूर्वकप्रणवोपासनफलरूपमित्यर्थः । महिमानं महत्वं । अनुभवति प्राप्नोति । द्विमात्रेणमनसिसंपद्यतइत्यस्या
क्षरार्थमुक्त्वाभिप्रायमाह ॥ [१५।१७] तिसृष्विंत्यादिना ॥ पुनरावर्ततइत्यस्यसोमलोकंप्रतिपुनरागच्छतीतिभ्रांतिनिरासायाह ॥ तत
[१५।३] श्चयवतइति ॥ [१५।७] पुनरभिवृद्धज्ञानोभवतीति ॥ पूर्वमात्मांतरात्मनोरपरोक्षज्ञानस्यजातत्वात्पुनरित्युक्तं । ब्रह्मोपदेशस्यचर
मत्वेनतदुपदिष्टप्रकारध्यानेनापरोक्षीकृतस्यसाक्षान्मोक्षसाधनत्वात् । तस्यचवासुदेवत्वादितिभावेनोक्तं ॥ [१५।७] वासुदेवमिति ॥
कथमुक्तशंकापरिहारइत्यतआह ॥ [१५।१] पुरुषमीक्षित्वाचेति ॥ श्रुतौततस्तंप्राप्नोतीत्यध्याहारेणेतिभावः । तत्रयुक्तिमाह ॥ [१५।१] समा
ख्यावशादिति ॥ भाष्योदाहृतसमाख्यावशादित्यर्थः । तत्र मुच्यतेनात्रसंशयइत्युक्तेरितिभावः । युक्त्यंतरमाह ॥ [१५।१०] यत्तच्छां
[१५।१०] तमिति ॥ एतेनेति ॥ प्रणवेनहरिंध्यायन्नित्यनेनेत्यर्थः । परव्याख्यानमनूद्यदूषयति ॥ [१५।१०] अत्रेति ॥ अत्रादिशब्देनत्रिमात्रे
णैतेनैवाक्षरेणेत्येतद्ग्राह्यं ॥ [१५।११] प्रतीकतयेति ॥ प्रतिमात्वेनेत्यर्थः ॥ [१५।११] परास्तामिति ॥ तृतीययाॐकारस्यकरणत्वोक्तेर्हरिमिति
द्वितीययाचहरेरुपासनाकर्मत्वोक्तेरितिभावः । शंकते ॥ [१५।११] ॐकारमिति ॥ [१५।१२] तत्रेतत्रेति ॥ ॐकारमितिप्रश्नवाक्ये एकमात्रमि

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

तिप्रतिवचनेचेत्यर्थः ॥ [१५।१३] **न्यायादिति** ॥ त्यजेदेकंकुलस्यार्थेग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत् । ग्रामंजनपदस्यार्थेआत्मार्थेपृथिवींत्यजेदिति भारतोक्तन्यायादित्यर्थः ॥ [१५।१२] **बहुशःश्रवणादिति** ॥ अतोवैलक्षण्यमितिभावः । ननुभवत्पक्षेएकमात्रमित्यादेःतृतीयांतत्वेन विपरिणामःस्यात् । अस्माकंतुद्वितीयांतत्वेनेतिपक्षद्वयसाम्यंस्यादित्यतआह ॥ [१५।१३] **समाख्यात्वस्माकमिति** ॥ अंगीकृत्यचेदमु दितं । वस्तुतःतृतीयायाबहुशःश्रवणेनसाम्यस्यैवासिद्धेः । एकमात्रमित्यादौबहुव्रीहित्वाद्यंगीकाराच्च । नन्वस्मत्पक्षेपिभवत्पक्षे समाख्यावत् ॐकारमभिध्यायीतेत्युपक्रमेश्रवणात्साम्यमेवेत्यतआह ॥ [१५।१३] **त्रिमात्रेणेति** ॥ [१५।१३] **उपसंहारश्चगरीयानिति** ॥ उप संहारस्योपक्रमापेक्षयापश्चिमत्वेनव्याख्यानरूपत्वाद्बलीयस्त्वमितिभावः ॥ [१५।१४] **प्रत्युक्तंभवतीति** ॥ प्रमाणेऽन्यथाव्याख्यात त्वेनैतद्व्याख्यानस्यतद्विरुद्धत्वादितिभावः ॥ २ ॥ अनविप्रयुक्ताइत्यत्र एकोविशब्दोनिषेधार्थकः । नञ्द्वयंचास्तीत्यभिप्रेत्य विप्रयुक्ताइत्यादिनाक्षरार्थमुक्त्वाभिप्रायमाह ॥ [१५।१७] **एकैकामेवेति** ॥ [१६।१] **उपासकोनीयतइति** ॥ मंत्रेएकमात्रद्विमात्रोपासकयोः पृथिव्यंतरिक्षलोकप्राप्तौसर्वथास्वातंत्र्याभावज्ञापनार्थं टीकाकारैरन्वेतीतिमंत्रोक्तपदान्वयसंभवेपि नीयतइतिकर्मणिप्रयोगःकृ तः । ऋगाद्यभिमानिदेवानामेवतत्तल्लोकप्रापणेईश्वरदत्तंकिंचित्स्वांत्र्यमस्तीतिसूचयितुंच । ज्ञानार्थकस्यविदेश्शुरादिणिजंतस्य व्याख्यानं जानंतीति । तस्माद्धेतुमतिणिचमंगीकृत्यव्याख्यानं ज्ञापयंतीति ॥ [१६।२] **शांतंसुखोत्कर्षसीमांभूमिरूपमिति** ॥ शंसुखमिति सुखनामसुशंशब्दस्यपाठात्सुखवाचित्वात्मुख्यामुख्यन्यायेनतस्योत्कृष्टपरत्वादंतशब्दस्यमर्यादार्थकत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ ५ ॥ **इतिपंचमप्रश्नप्रतिवचनं** ॥ ५ ॥ ६ ॥ **अथहैनंसुकेशाः** ॥ [१६।४] **शरीरिणश्चेति** ॥ शरीराभिमानिनोजीवस्ये

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्यर्थः ॥ परमे[१६।४]श्वराधीनत्वमभिहितमिति ॥ चतुर्थप्रश्नइतिशेषः ॥ सिंहावलो[१६।४]कनन्यायेनेति ॥ अनेनास्यप्रश्नस्यचतुर्थ प्रश्नानंतर्यमेवस्यादितिशंकानिरस्तावेदितव्या । ननुप्रश्नमात्रंविहायपूर्ववृत्तांतकथनस्यकोपयोगइत्यतआह ॥ प्र[१६।५]ष्टव्यार्थइति ॥ बुभुत्सांबोद्धुमिच्छां । कोसलायां तन्नामनगर्यां ॥ अ[१६।६]पृच्छतअपृच्छदिति ॥ पृच्छधातोःपरस्मैपदित्वात्श्रुतौव्यत्ययेनात्म नेपदप्रयोगइतिभावः ॥ षो[१६।७]डशकालमिति ॥ परमात्मज्ञानोपयोगिषोडशकलासहितं । नतुलिंगशरीरांतर्भूतषोडशकलामात्र सहितमित्याशयः । मंत्राणांलिंगशरीरानंतर्भावात् ॥ कोसौ[१६।७]पुरुषइत्यादि ॥ यद्यपिसामान्यतएवप्रश्नःकृतः । तथापिप्रतिव चनानुसारेणेदंप्रश्नविवरणं । प्रत्यायितः विश्वासंप्रापितः ॥ [१६।७]पुरुषमिति ॥ परमात्मानमित्यर्थः ॥ १ ॥ शि[१६।१४]ष्टस्येति ॥ उर्व रितस्य कश्चासावितिप्रश्नेतरप्रश्नस्येत्यर्थः । षोडशकलाइत्यस्यव्याख्या ॥ सजीवस्यशरीरस्य[१६।१५]भागाइति ॥ कलाशब्दस्य भागार्थत्वादितिभावः । अत्रभागशब्देनोपकारकंविवक्षितं । तेनपृथिव्यादीनांपंचानामपिभूतानांब्रह्मांडांतर्विद्यमानानांसंसृष्ट शब्दशब्दितानांअसंसृष्टशब्दशब्दितमहदादिव्यतिरिक्तानांकलात्वं ॥ तथाहि । भूतानांतावच्छरीरोपादानत्वमस्ति । यत्किंचि दिहलोकेस्मिन्देहबद्धंविशांपते । सर्वंपंचभिराविष्टंभूतैरीश्वरबुद्धिजैरितिशरीरस्यपांचभौतिकत्वोक्तेः । अतस्तेषांशरीरोपकारक त्वमवश्यंवाच्यं । उपादानानामुपादेयोपकारकत्वस्यतंत्वादौसुप्रसिद्धत्वात् । ततश्चपृथिव्यादीनांभूतानांकलात्वसिद्धिः । एवंजी वस्यशरीरप्रेरकतया श्रद्धापदोक्तास्तिक्यनिष्ठायाःयागादिविहितप्रवृत्तिहेतुत्वेन चक्षुरादींद्रियस्यप्रवृत्तावुपकरणत्वेन मनसःप्र वृत्तौप्रधानकारणत्वेन अन्नस्यशरीरस्थितिकारणत्वेन वीर्यस्यशरीरहेतुत्वेन तपसोजीवज्ञानादिहेतुतयासुखसाधनत्वेन ऋगादि

॥ १९ ॥

वेदरूपाणांमंत्राणांसम्यक्ज्ञानादिहेतुत्वेन कर्मणःपुण्यापुण्यरूपस्यसुखादिनिमित्तत्वेन लोकशब्दोक्तेंद्रियाश्रयगोलकानांशरी रावयवत्वेन देवदत्तादिनाम्नोव्यवहारहेतुत्वेनसजीवशरीरोपकारकतयाकलात्वंबोध्यं । अत्रकिंचिज्जीवोपकारकं किंचिच्चशरी रोपकारकं । सर्वथापिसजीवशरीररूपविशिष्टोपकारकत्वंसर्वेषांसमानमिति । कल्पादावीक्षांचक्रइत्यन्वयः । जीवस्यमोक्षोपयो गिज्ञानार्थं प्रवृत्त्याद्यर्थंच शरीराणितावदुत्पादनीयानि । अतःशरीरोपयुक्ताःप्राणादिषोडशकलाःसृजानीतिईक्षांचक्रइत्यर्थः । इदंप्राणादिषोडशकलासर्जनं जीवानांशरीरेषुतत्तत्कालेपृथक्पृथगेव । नतुमहत्तत्वादिसृष्टिवदादिसृष्टानेकवारमितिज्ञेयं । प्रति ष्ठःप्रतिष्ठितः ॥ [१६।१९]यंनिमित्तीकृत्येति ॥ द्वारीकृत्येत्यर्थः ॥ प्राणं जीव[१६।२०]कलाभिमानिनमिति ॥ श्वासनिश्वासरूपप्राणनामि कायाःकलायाःअभिमानिनंमुख्यप्राणमित्यर्थः ॥ तंप्राणं[१६।२०]निमित्तीकृत्येति ॥ प्राणादितिपंचमीकर्मणि ल्यब्लोपेकर्मण्यधिक रणेपंचमीवाच्येतिवार्तिकोक्तेः । निमित्तीकृत्येत्यनेनाप्रधानकारणत्वोक्तिः ॥ अन्नं[१७।२]निमित्तीकृत्येति ॥ अन्नंस्थूलभागरूपंनि मित्तीकृत्यअपादानीकृत्यसूक्ष्मभागोपादानकंवीर्यमित्यर्थः ॥ सुख[१७।३]साधनमिति ॥ कृच्छ्रचांद्रायणादिकमितिशेषः ॥ सूच[१७।५]यं तीति ॥ पंचम्याःल्यब्लोपनिमित्तत्वस्यविवक्षितत्वात् । सामान्यकारणार्थत्वप्रतीतेर्लोकेष्वित्यत्रनिमित्तसप्तमीविवक्षणाच्चेति भावः । कर्मेतिपुष्करःप्रोक्तइतिभाष्येउषाइतिसांतःशब्दः तदर्थस्त्वश्विनोर्भार्येति । पर्जन्यः द्वादशादित्येष्वेकः । स्वाहाअग्ने र्भार्या । अनिरुद्धएवानिरुद्धकःकामपुत्रइत्यर्थोद्रष्टव्यः ॥ इत्यस्यै[१७।७]वविवरणमिति ॥ अतोनपुनरुक्तिरितिभावः ॥ यथा[१७।८]संभ

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

वमिति ॥ त्वचःप्राणः जिह्वायावरुणः घ्राणस्याश्विनौ तथावाचोग्निः पाण्योर्दक्षः पादयोर्जयंतः पायोर्मित्रः गुह्येंद्रियस्यमनु
रित्येवमित्यर्थः । ननुश्रद्धायावक्ष्यमाणक्रमानुरोधेनमनोमात्रकारणत्वोक्तेःसर्वोत्पत्तिलयकारणत्वंकथमुच्यतेभाष्येइत्यतआह ॥
[१७।९] पूर्वोत्पन्नानामिति ॥ ननुतंज्ञात्वेत्येतत्कस्यव्याख्यानमित्यप्रतीतेराह ॥ [१७।१०] तंज्ञात्वेत्यनेनेति ॥ उत्तरत्रोदाहरिष्यमाणोमंत्रइ
त्यर्थः ॥ [१७।१२] तत्रमनसोनंतरमिति ॥ उत्तरत्र एतस्मादित्यनुवृत्तेः प्राणान्मनउत्पन्नं । मनसःइंद्रियाण्युत्पन्नानि । तेभ्यःपंचम
हाभूतानीत्यर्थप्रतीतेरित्यर्थः ॥ [१७।१३] प्रबलविशेषेति ॥ निर्णायकत्वेनसूत्रस्यप्राबल्यात् इंद्रियापेक्षयामनसःपूर्वोत्पत्तिकथनेनविशे
षवचनत्वाच्चतत्सहकृतैतस्मादितिमंत्रेणेत्यर्थः । तत्प्राक्श्रुतेश्चेतिसूत्रार्थस्तु मनइंद्रियेभ्यःपूर्वमुत्पद्यते मनःसर्वेंद्रियाणिचेतिश्रु
तेः । पूर्वंमनःसमुत्पन्नंततोन्येषांसमुद्भवइतिस्मृतिवचनाच्चेति ॥ [१७।१५] योज्यमिति ॥ वरुणःसृष्टइत्यत्रविद्यमानःजातशब्दपर्यायः
सृष्टशब्दःतस्मादग्निस्ततोवरइत्यत्रविद्यमानोवरशब्दश्चपंचम्यंतात्परोयोज्यइतिभावः ॥ [१७।१५] उपलक्षणमिति ॥ उपलक्षणस्याज
हत्स्वार्थत्वेन कामस्यततोऽवरत्वेनात्रग्रहणासंभवेपिपूर्वोक्ताइतिबहुवचनोपपत्तिः । मनोभिमानित्वेनपरंपरयाअवरत्वेनकामस्या
पिग्रहणाद्वा ॥ [१७।१६] इंद्रइत्यपीति ॥ उपलक्षणमित्यनुवर्तते । कामाहंकारिकप्राणादयोपिकेचिदिंद्रियाभिमानिनोग्राह्याइत्यर्थः ।
ननुप्रकृतजडचेतनात्मककलासुमध्येचेतनानांमंत्रादेश्चानादित्वेनकथमुत्पत्तिः । कथंचसाक्षादवरत्वमित्यतआह ॥ यथायोग्य
[१७।१६] मुत्पत्त्यादीति ॥ चेतनेषूत्पत्तिर्देहतः जडेषुस्वरूपतः क्वचिदभिमानव्यक्तिः । आदिशब्दात्क्वचित्साक्षा त्क्वचित्परंपरयाऽव

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

रत्वंग्राह्यं । सकाशादित्यनुक्तौतस्येत्यस्यानन्वयात्सकाशादित्युक्तं । वरुणस्याभिमन्यमानानुक्तेराह ॥ [१७।१६] वीर्यदेवतेति ॥ सृष्टइ
त्यस्योत्पादितइत्यर्थत्वे ततइतिपंचम्यनन्वयादाह ॥ [१७।१६] ततउत्पन्नइति ॥ भूतवाय्वभिमान्याहंकारिकप्राणस्यगणेशादुत्तमत्वेन
तज्जन्यत्वतदवरत्वयोरसंभवान्निमित्ता त्ततोवायोःसुतोमरुदित्युक्तंभाष्ये तदप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ [१७।१७] मरुद्भूतवायुदेवतेति ॥ वा
योः प्रवहवायोःसुतोमरुत् मरुन्नामकःभूतवायुदेवतात्रविवक्षितइतिभावः । मरुत्पदेनैवाभिमन्यमानंलब्धमित्याशयेनवाह ॥
मरु द्भूतवायुदेवतेति ॥ अस्मिन्पक्षेवायोःप्रवहस्यसुतोभूतवायुदेवतेत्यर्थोज्ञेयः । तस्मादग्निःपाकाख्यइत्यत्रततइत्यधिकमि
त्याशंक्यतदर्थमाह ॥ [१७।१७] ततोमरुदुत्पत्त्यनंतरमिति ॥ [१८।११] उत्तमत्वमात्रमिति ॥ शतगुणादिपरिमितोत्तमत्वमित्यर्थः ॥ पूर्ववा
[१८।१२] क्येपीति ॥ एतस्माज्जायतेप्राणइतिपूर्वोदाहृतवाक्येपीत्यर्थः । अतोनतारतम्यविरोधइतिभावः ॥ [१८।१४] स्रवंत्योगच्छंत्यइति ॥
स्यंदूप्रस्रवणइतिधातोर्गच्छंत्यइतितात्पर्यकथनं । समुद्रायणाइत्यत्रायपयगताविति धातोर्भावेल्युटिसमुद्रंप्रतिअयनंगमनमासाम
स्तीतिनित्ययोगेऽर्शआद्यजितिभावेनाह ॥ [१८।१४] समुद्रगमनस्वभावाइति ॥ अस्तमिति ॥ असुक्षेपइत्यतःनपुंसकेभावेक्तइति
क्तप्रत्ययइतिभावः ॥ [१८।१५] नामरूपेगंगायमुनाइत्यादिलक्षणेइति ॥ नामशब्दात्मकं रूपंतद्वाच्यार्थात्मकमित्यर्थः । नतुरूपश
ब्देनशुक्लादिकंगृह्यतइतिज्ञेयं ॥ [१८।१५] तद्भेदइति ॥ तन्नाशइत्यर्थः । पुरुषइत्येवंप्रोच्यतइत्यत्रविशेष्यादर्शनात्तदध्याहरति ॥ [१८।१६] यद्दन
ष्टंचैतन्यमिति ॥ एवंदृष्टांतेपितदुदकलक्षणंवस्त्वित्यत्रापिसंगतिर्द्रष्टव्या । अकलोमृतोभवतीतीतिशब्दस्यपुरुषैक्यमुच्यतइ

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तिपूर्वेणान्वयः ॥ तदेतत्कथमिति ॥ यस्मिन्नेताइतिवाक्येनभेदसापेक्षंकलानांमुक्तौपुरुषाश्रयत्वमभिधाय यथेत्यादितद्विवरणपरेवाक्येतद्विरोध्यभेदवचनंकथमित्यर्थः। इत्यतइत्यस्यभेदएवसमर्थ्यतइतिभावेनाहेत्यनेनान्वयः। यथेत्यादिवाक्यस्यभेदसमर्थनपरत्ववचनेनोत्तरवाक्येतद्विरोध्यभेदःकथमुच्यतेइतिशंकानिरासेपि तत्रभेदसमर्थस्यकिंफलमित्याशंक्य यस्मिन्नित्यादिवाक्येमुक्तकलानांपुरुषाश्रितत्वोपयुक्ततयाभिमतभेदस्यानुपलभ्यमानतया यस्मिन्नित्यनेनभेदसापेक्षाश्रयाश्रयिभावोक्तिरयुक्तेत्याशंकानिरासफलकत्वात् यथेत्यादिवाक्यकृतभेदसमर्थनस्यनवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **मुक्तेश्वरभेदस्येति** ॥ अनुपलभ्यमानत्वात् प्रमाणेनेतिशेषः ॥ **यस्मिन्निन्नितितदुक्तिरिति** ॥ भेदसापेक्षाश्रयाश्रयिभावोक्तिरित्यर्थः ॥ **इतिशंकापरिहारायेति** ॥ इत्याशंक्यप्रतिवचनकर्त्रापिप्पलादेनभेदएवसमर्थ्यतइत्यर्थः। नत्वभेदउच्यतइत्येवकारार्थः। केचित्तु ॥ **तदेतत्कथमितीति** ॥ तत्तस्मात्सप्राणमसृजतेत्यादिवाक्यस्यप्राणादिदेवानांविष्णोश्चमुक्तौतारतम्यकथनपरत्वेनकथंव्याख्यानमित्यतइत्यस्यभेदएवसमर्थ्यतइतिभावेनाहेत्यनेनान्वयः। मुक्तेश्वरभेदस्यात्रानुपलभ्यमानत्वादिति समुद्रइत्येवंप्रोच्यतइतिमूलस्यसंगत्यंतरं ॥ अस्यार्थः। यस्मिन्नितिभेदप्रयुक्ताश्रयत्वोक्तिःकथं। अस्मिन्प्रकरणेभेदस्याप्रतीतेरित्याशंकापरिहारायचेति। अस्यापिभेदएवसमर्थ्यतइतिभावेनाहेत्यनेनान्वयःइतिव्याचक्षते ॥ **तथाहिवक्ष्यतीति** ॥ अस्तगमनंत्वादित्यवदज्ञानामविज्ञेयत्वमेवेत्यनेनेत्यर्थः ॥ **नाशोर्थइति** ॥ मुद्गरेणघटोभिद्यतइत्यादौतथाप्रतीतेरितिभावः ॥ **अनुमानेनेति** ॥ मूले अर्थतइत्यनेनार्थापत्तिरूपानुमानं

गृह्यते। अर्थापत्तिरित्यत्रार्थादापत्तिः। अर्थात् लिंगदर्शनात् आपत्तिःप्रमारूपंज्ञानं। यथापीनत्वदर्शनेनरात्रिभोजनज्ञानं। तथाघटोभिद्यतइत्यत्रानुपपद्यमानदर्शनात् घटावयवविभागदर्शनात्घटस्यनाशोवगम्यतइत्यर्थापत्तिरूपानुमानेननाशोवगम्यतइत्युक्तंभवति ॥ **अद्रव्यत्वादिति** ॥ घटादिवत्प्रत्यक्षेणप्रतीयमानावयवविभागशून्यद्रव्यत्वादित्यर्थः। यद्वाऽवयवानारब्धद्रव्यत्वादित्यर्थः। एतच्चदार्ष्टांतिकाभिप्रायेणोक्तमितिमंतव्यं ॥ **तद्विरोधादिति** ॥ पृथक्त्ववाचकभेदशब्दविरोधादित्यर्थः। अत्रवाक्ये समुद्रपुरुषपदयोरुभयोरपिसप्तम्यंतत्वोपपादनोपसंहारः। उपपादकस्यभेदशब्दविरोधस्य प्रथमांतत्वांगीकारेशब्दद्वयसाधारण्यादितिभावः। अतएवसमुद्रादिपदमित्युक्तं। उत्तरवाक्येतुकेवलपुरुषपदस्यैवसप्तम्यंतत्वोपपादनोपसंहारः। उपपादकवाक्यशेषयुक्तेःतन्मात्रनिष्ठत्वात्। अतएवपुरुषपदस्येत्येववक्ष्यति। अतःपुरुषइतिभाष्ये भिन्नानिभिन्नानीतिनपुंसकलिंगपदयोःनामानिरूपाणीतिपूर्वोक्तपदाभ्यामावृत्ताभ्यामन्वयोबोध्यः। श्लोकार्थमाह ॥ **अराइति** ॥ **वेदंयथाः जानीध्वमिति** ॥ उत्तरत्रमावइतिबहुवचनप्रयोगात्वेदयथाइत्येकवचनंव्यत्ययेनबहुवचनंकृतं। तेषांमोक्षफलोक्तेःतत्साधनज्ञानस्यापेक्षितत्वात्णिजपिस्वार्थेकृतः। मध्यमपुरुषबलात्हेशिष्याइत्यध्याहृतं। संमतित्वेनोदाहृतस्यपिप्पलादवाक्यत्वाभावात्कस्यचिद्वाक्यमित्युक्तं ॥ **मापरिव्यथयत्विति** ॥ नभयंप्रापयतु। नसंचालयतु तत्वज्ञानादितिशेषः। व्यथभयसंचलनयोःइतिधातोःअंतर्णीतण्यर्थस्यलेटिपरिव्यथाइतिरूपं। अत्रनिषेधार्थकोमाशब्दः। तेनमाङ्योगाभावात्माङिलुङितिनलुङ्। अनेनैवाशयेनटीकायांनिषेधार्थकमाशब्दंप्रयुज्यपरिव्यथाइत्यस्यप्रतिपदंपरिव्यथयत्वितिलोडंतंप्रयुक्तं ॥ **एवंचेदिति** ॥ उक्तरीत्याभेदपरंचे

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दित्यर्थः ॥ प्रांक्सूचितमिति ॥ समुद्रंप्राप्यास्तंगच्छंतीत्यस्य पूर्वभाष्येअज्ञैरनवगतानीत्यर्थानुवादेनास्तंगच्छंतीत्यस्याज्ञैरनव
गतत्वमेवार्थइतिसूचितमितिभावः। आदित्यवदितिभाष्ये तत्रतस्यैवेतिषष्ठ्यंताद्वतिः । यथामेरोरुत्तरभागेविद्यमानस्याप्यादित्य
स्यास्तगमनंनामदक्षिणादिक्स्थैरविज्ञेयत्वमेव । तथामुक्तकलानांपरमपुरुषेऽस्तगमनं संसार्यविज्ञेयत्वमित्यर्थः । समाख्ययापी
त्यपिशब्दःप्रागुक्तोपपत्तिसमुच्चायकः ॥ मदुक्तार्थेपीति ॥ समुद्रप्रविष्टनदीनांब्रह्मप्रविष्टमुक्तानांनामरूपाभावइत्यर्थः ॥ वर्जे
नार्थतायांइति ॥ विर्लयेचविशेषेचवैपरीत्यादिषुस्मृतइतिएकाक्षररत्नमालायांविशब्दस्यवैपरीत्यार्थत्वोक्तेः । मुक्तवैपरीत्यस्य
मुक्त्यभावरूपत्वात्नामरूपसाहित्यस्यैवप्रतीतेरित्यर्थः ॥ नचसमासानुपपत्तिरिति ॥ विशब्दस्यवर्जनार्थत्वेमुक्तशब्दस्यपु
रुषवाचित्वात्समासांतरानुपपत्तेर्बहुव्रीहेरपिनामरूपादितिपंचम्यंतेनानन्वयेनानुपपत्तिरितिभावः ॥ भावेवेति ॥ नपुंसकेभा
वेक्तइत्युक्तेरितिभावः । तदेवस्पष्टयति ॥ ततश्चेति ॥ भावप्रधानपक्षेतुविगतंमुक्तंमुक्तत्वंतस्मादितिविग्रहोज्ञेयः ॥ अति
चतुरश्रमिति ॥ सर्वथाऽनुपपत्तिशून्यमित्यर्थः ॥ अविहायेतियोज्यमिति ॥ नञ्प्रश्लेषंकृत्वेत्यर्थः ॥ अनंतत्वमुच्यत
इति ॥ नाशराहित्यमुच्यतइत्यर्थः ॥ एवमेवार्थइति ॥ भिद्येतेचासांनामरूपेइतिदार्ष्टांतिकवाक्यस्येतिशेषः । भाष्ये यत्रपू
र्वइतिवाक्यस्य यज्ञेनयज्ञमयजंतेतिपूर्वभागेनान्वयः । मंत्रार्थस्तु देवाःयज्ञेनज्ञानकर्मात्मकेन यज्ञंविष्णुं यज्ञोविष्णुर्देवतेतिश्रु
तेः अयजंतपूजितवंतः । यजदेवपूजासंगतिकरणदानेष्वितिधातोः । तानि तेदेवाः । प्रथमानिमुख्यानि धर्माणिधारका आसन्

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अभवन् । नपुंसकत्वंच्छांदसं । तेदेवाः यत्रयस्मिन्लोकेपूर्वेसाध्यादेवाःब्रह्मादयःसंति । तत्रमहिमानःस्वयोग्यमाहात्म्योपेताः नाकं कंसुखंतद्विरुद्धमकंदुःखं । तद्विरुद्धंअतिसुखं । सचंतेप्राप्नुवंतीति । अत्र पूर्वइतिबहुवचनप्रयोगात्मुक्तानांभेदसिद्धिः । सतत्रेतिवाक्ये स्त्रीभिर्वायानैर्वायुक्तः समुक्तःतत्रवैकुंठादौ पर्येतिपरितःएतिइत्युक्तेभेदसिद्धिः । सोश्नुतइतिवाक्येपि हृदयगुहायांनिहितंब्रह्मयोवेद सविपश्चिताब्रह्मणासहसर्वान्कामानश्नुते भुङ्क्ते । अत्रापिसहेत्युक्तेभेदसिद्धिः ॥ ऋचांत्वइतिमंत्रस्यायमर्थः ॥ त्वःकश्चिद्ब्रह्मामुक्तःसन्नितिशेषः । ऋचांपोषंपुपुष्वान्पुष्टिंकुर्वन्नास्ते त्वःकश्चिद्ब्रह्मा शक्करीषुशक्करीच्छंदस्कासु गायत्रंसामगायति । त्वोब्रह्माजातविद्यांपौरुषेयविद्यांवदति । शिष्यान्प्रतीतिशेषः । त्वोब्रह्मा यज्ञस्यविष्णोःमात्रामंशंविमिमीते जानातीति । ननुनामरूपेअविहायेतिअकारप्रश्लेषोनुपपन्नः । नामरूपेइत्यस्यद्विवचनत्वेनईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यमितिप्रगृह्यसंज्ञकत्वात्प्लुतप्रगृह्याअचिनित्यमितिप्रकृतिभावेप्राप्तेनामरूपेअविहायेत्येवनिर्देशःस्यादितिचेन्न । संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिसमाधानस्यस्पष्टत्वात्तदनुक्त्वासमाधानांतरमाह ॥ [१९।१६] श्रुतिविरोधादेवेति ॥ नन्वेतावताग्रंथेनाभेदखंडनेनभेदोपसंहारेकर्तव्येसर्वोत्तमत्वोपसंहारःकुतःक्रियतइत्यतआह ॥ [१९।१६] प्रसंगादिति ॥ एतत्प्रश्नप्रतिवचनस्यविष्णोर्मुक्तप्राणादिषोडशकलाधारकत्वेनसर्वोत्तमत्वप्रतिपादनार्थंप्रवृत्तत्वेनतत्प्रतिपादनस्यैवमुख्यत्वात् अद्वैतखंडनपूर्वकंभेदसमर्थनस्यसर्वोत्तमत्वसिध्यर्थमेवकृतत्वात् । तेनतस्यस्मृतत्वादितिभावः । एतदित्यस्यैवविवरणं ॥ [१९।१७] उक्तलक्षणमिति ॥ सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिलक्षणमित्यर्थः । एतावदेवाहमित्यत्रोक्तैवकारव्यावर्त्यकथनं ॥ [१९।१७] नातःपरंमयाविदितमस्तीति ॥ अहमेतावद्वेदेत्युक्तेस्वस्यसमग्रज्ञानाभावेपिअन्येषांसमग्रज्ञान

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मस्तीतिप्राप्तावाह ॥ अस्मदादयइति ॥ आदिशब्देनरमाब्रह्मादयोगृह्यंते । जनकत्वाभावात्कथंपितृत्वमित्यतउपचारमाश्रि
त्याह ॥ निरुपाधिकोपकारकइति ॥ अस्माकमस्मानिति ॥ कर्मणःशेषत्वविवक्षयाषष्ठीशेषइतिषष्ठीतिभावः । शेषत्वंना
मसंबंधमात्रं । ननुपूर्वमनेनज्ञानोपदेशस्यकृतत्वात्तरणस्यवर्तमानत्वाभावात्तारयसीतिवर्तमानार्थकलट्प्रयोगःकथमित्यतआह ॥
तारयस्यतारयइति ॥ वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिश्रुतौलट्प्रयोगइतिभावः । अविद्यातारकस्यकथंनिरुपाधिकोपकारक
त्वमित्यतआह ॥ कोहीति ॥ अत्रद्रव्यादिनोपकारकाणांतात्कालिकदुःखोपशामकानांबहुलमुपलंभेपि आत्यंतिकदुःखनिवर्त
कानांविरलत्वादितिभावः । नमःपरमऋषिभ्यइत्युत्तरवाक्यंसुकेशादीनामितिभ्रांतिंवारयितुमाह ॥ एवमिति ॥ वेदद्रष्टुःपुरु
षस्यरमाब्रह्मादिरूपत्वेनपिप्पलादादीनांतन्नीचत्वेनतन्नमस्कारायोग्यत्वादाह ॥ शिष्यशिक्षार्थमिति ॥ शिष्याणामध्ययना
द्यंतयोर्गुरुनमस्कारःकर्तव्यइतिशिक्षार्थमित्यर्थः ॥ अंतएवेति ॥ भाष्यकारस्यसर्वदाविष्णुनमस्कारशीलत्वाद्ग्रंथांतेनिबंधनस्य
शिष्यशिक्षार्थत्वादेवेतिभावः । भाष्यस्थपदानामयमर्थः ॥ अतिशयेनप्रियंप्रेष्ठंशरीरादि । तस्मादतिशयेनप्रियंरमादि । ततो
प्यतिशयप्रियायप्रेष्ठप्रेष्ठतमाय । परमाश्चतेनिरवधिकाश्चतेआनंदाश्च तेषांसंदोहःसमुदायः तेनसांद्रं शिरःकरचरणादिरू
पेणस्थितं तच्चतत्आनंदवपुश्च । आनंदात्मकंशरीरं तदस्यास्तीतिपरमानंदवपुष्मान् तस्मै । तस्यप्रियमेवशिरइत्यादिश्रुतेरिति। ॥ २३ ॥
अंतेपिजयतीर्थश्रीमच्चरणःमंगलंनिबध्नाति ॥ वचनेति ॥ कमलालक्ष्मीः । कमलाश्रीर्हरिप्रियेत्यमरोक्तेः महिला पत्नीयस्यस
कमलामहिलः तेनकमलामहिलेन । अन्यपदार्थस्यकमलामहिलत्वंकुतइत्यतउक्तं ॥ पूरुषेण पूर्णषड्गुणत्वात्परमपुरुषेणेति ।

भिक्षोर्मालानिर्माणे नाधिकारइत्यतउक्तं ॥ वचनेति ॥ वचनानिप्रसूनानीव वचनान्येवप्रसूनानीतिवासमासः । कमलापतेरे
तादृशमालाधारणेनकिंप्रयोजनमित्यतउक्तं ॥ सदयइति ॥ भक्तानुकंपयैवधारणमितिभावः ॥ षट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकाव्या
ख्यानमात्रतः ॥ इंदिरारमणःप्रीतिंयातुमध्वार्यहृद्गतः ॥ ७ ॥ ७ ॥ इतिषष्ठप्रश्नप्रतिवचनं ॥ ७ ॥ इतिमंकालधर्माचार्येण
रचितंषट्प्रश्नभाष्यटीकाविवरणंसमाप्तं ॥ ७ ॥

अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः.
शाकः १८२९ सन १९०७.

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ षट्प्रश्नमंकालीयंसंपूर्णम् ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation